

**WSPÓŁCZESNE PROBLEMY
ARCHITEKTURY KRAJOBRAZU**

I

Alicja Krzemińska
Anna Zaręba
Anna Grochowska

**PRZEMIJAJĄCE KRAJOBRAZY
– PRZYKOŚCIELNE CMENTARZE
GMINY MIĘDZYLESIE**

Wrocław 2008

Autorzy:

Alicja Krzemińska, Anna Zaręba, Anna Grochowska

Opiniodawca

prof. zw. dr hab. inż. arch. Grażyna Balińska

Redaktor merytoryczny

dr hab. inż. Krzysztof Pulikowski, prof. nadzw.

Opracowanie redakcyjne

dr Ewa Jaworska

Korekta:

mgr Elżbieta Winiarska-Grabosz

Janina Szydłowska

Łamanie

Teresa Alicja Chmura

Projekt okładki

Halina Sebzda

Monografie LXVIII

© Copyright by Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Wrocław 2008

ISSN 1898-1151

ISBN 978-83-60574-51-5

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU PRZYRODNICZEGO WE WROCŁAWIU

Redaktor Naczelny – prof. dr hab. Andrzej Kotecki

ul. Sopocka 23, 50–344 Wrocław, tel./fax 071 328–12–77

e-mail: wyd@up.wroc.pl

Nakład 100 + 16 egz. Ark. wyd. 5,1. Ark. druk. 4,75

Druk i oprawa: Wydawnictwo Tekst Sp. z o.o.

ul. Kossaka 72, 85–307 Bydgoszcz

„Narody, tracąc pamięć, tracą życie”

[Tukidydes V w. p.n.e]

Spis treści

1. Cel, zakres i metody badań	9
2. Stan badań	12
3. Historia wsi, parafii, kościołów i cmentarzy	14
4. Położenie i układy przestrzenne wsi	20
5. Lokalizacja cmentarzy	26
6. Urządzenie cmentarza	33
6.1. Ogrodzenia i bramy	34
6.2. Drogi i ścieżki	41
6.3. Kwatery	41
6.4. Nagrobki i mogiły	43
6.5. Roślinność	54
6.6. Inne obiekty na terenie cmentarzy	60
7. Stan zachowania wartości kulturowych cmentarzy	63
8. Podsumowanie i wnioski	68
9. Piśmiennictwo	71

Wstęp

Krajobraz wsi ulega ciągłym zmianom. Znikają z niego nie tylko stare zagrody i charakterystyczny układ architektoniczny, ale również małe przykościelne cmentarze, które pełniły niegdyś istotną rolę w życiu mieszkańców wsi. Cmentarz jest terenem przeznaczonym do chowania zmarłych, wyraźnie wydzielonym z otoczenia za pomocą muru cmentarnego lub innego, często ozdobnego ogrodzenia. Zdecydowanie wyróżnia się w krajobrazie, przez co stanowi jego ważny element. Kompozycja cmentarzy uzależniona jest przede wszystkim od kręgu kulturowego i religijnego, natomiast forma cmentarza wynika głównie z topografii terenu. Z reguły na obszarach płaskich cmentarze cechuje ściśle geometryczny porządek – regularny układ kwater, symetryczne rzędy drzew. W miejscach o zróżnicowanej rzeźbie terenu rozplanowanie przestrzenne ma charakter bardziej krajobrazowy. Słowo „cmentarz”, po raz pierwszy w wersji „cmyntarz”, odnotowano w roku 1415. Pochodzi ono z łacińskiego *cimiterium* i *cemeteryum*. W łacinie pojawiło się z greckiego koimeterion, oznaczającego „miejsce spokoju” lub „miejsce zaśnięcia” [Kolbuszewski 1996].

W roku 1980 Ministerstwo Kultury i Sztuki rozpoczęło akcję ewidencji cmentarzy, którą później kontynuował Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych w Warszawie. Obecnie pieczę nad ich ewidencją sprawuje Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Specjalnie powołana Komisja zajmuje się stanem zachowania cmentarzy oraz sprawą ich ochrony. Wyniki inwentaryzacji przeprowadzonych przez Komisję prezentują skalę zaniedbań w pielęgnacji i konserwacji cmentarzy [Michałowski 1998]. Dane wskazują, że najlepiej zadbane cmentarze należą do społeczności wyznania rzymskokatolickiego [Michałowski 1998]. Problemem staje się troska o cmentarze innych wyznań, m.in. luterńskiego, kalwińskiego czy żydowskiego, ze względu na postępującą ich dewastację. Często są one traktowane jako wysypiska śmieci, jak również miejsca pozyskiwania materiałów budowlanych. Ocenę wartości tych obiektów ułatwia podstawowy dokument ewidencyjny, którym jest Karta Cmentarza. Wśród najważniejszych kryteriów tej oceny wymienić można: stan zachowania cmentarza, wartości artystyczne jego elementów, wartości historyczne, układu przestrzennego, przyrodnicze, krajobrazowe, jak również częstotliwość występowania danego typu cmentarza w Polsce [Baniukiewicz 1994]. Suma ocen z tych kryteriów świadczy o wartości cmentarza dla kultury. Obecnie cmentarze wiejskie są narażone nie tylko na zniszczenie, ale również na zapomnienie, dlatego też waloryzowanie i inwentaryzacja tych miejsc wydaje się być ważnym czynnikiem pomagającym w określeniu stopnia utożsamienia się danej społeczności lokalnej z obszarem kulturywania tradycji.

1. Cel, zakres i metody badań

Przedmiotem pracy jest charakterystyka krajobrazu kulturowego cmentarzy w Boboszowie, Gniewoszowie, Kamieńczyku i Lesicy, miejscowościach należących do gminy Międzyzlesie i zlokalizowanych na obszarze Gór Bystrzyckich. Cmentarze, położone w niewielkiej odległości od siebie, powstały w różnych wiekach: XVI – Kamieńczyk, XVII – Lesica, XVIII – Gniewosów oraz na przełomie XVIII i XIX w. – Boboszów. Celem pracy jest analiza i interpretacja elementów przyrodniczych oraz antropogenicznych cmentarzy w kontekście uwarunkowań naturalnych i historyczno-kulturowych.

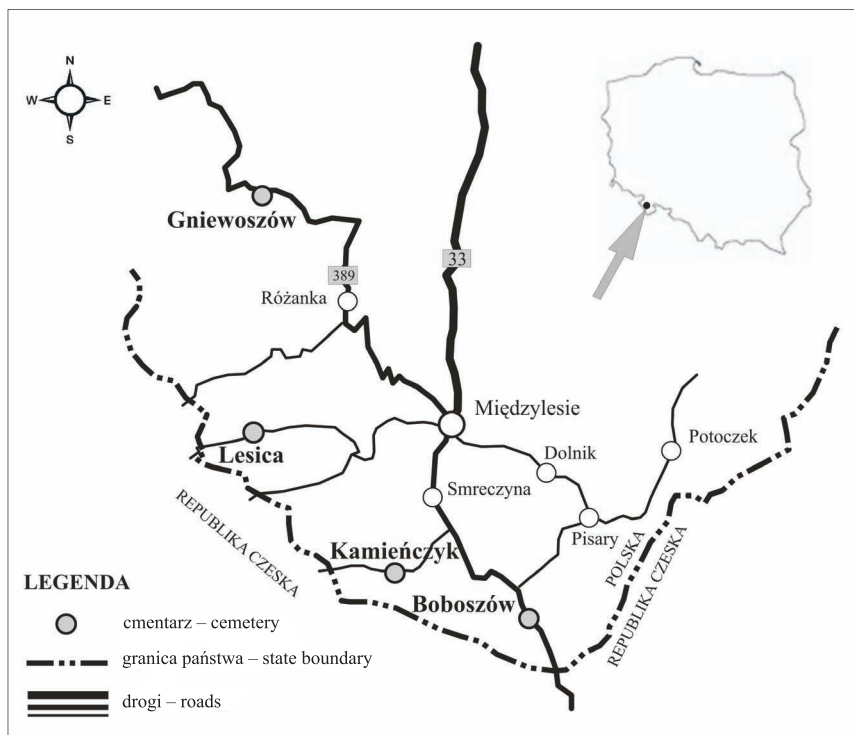
Do badań wybrano małe cmentarze przykościelne zlokalizowane na terenie czterech wsi w województwie dolnośląskim, gminie Międzyzlesie, w strefie nadgranicznej (rys. 1). Wybór cmentarzy opierał się głównie na kryteriach uwzględniających położenie, krajobraz, związki kulturowe i wyznanie.

Choć rzeczywistą treść cmentarza stanowią ukryte pod ziemią zwłoki, to nośnikami wszystkich znaczeń, które cmentarz wyraża, są elementy stanowiące jego nadziemną infrastrukturę i to przede wszystkim za ich sprawą stają się miejsca pochówków ważnym zjawiskiem kulturowym, czyli tekstem kultury [Kulbuszewski 1996]. Infrastrukturę cmentarza, ograniczoną przez ogrodzenie – płot bądź mur (z bramą czy furką) tworzą różne obiekty: pomniki, nagrobki, mogiły ziemne z krzyżami, tablice pamiątkowe, ścieżki, roślinność. Wiedzieć należy, że ich układ wyraża zazwyczaj logicznie uzasadniony porządek, jest więc nośnikiem informacji i wartości [Kulbuszewski 1996]. Analizując przestrzeń cmentarną, trzeba więc uwzględnić szereg elementów. Cmentarze jako przestrzeń kultury materialnej to aspekty takie jak: lokalizacja i rozmieszczenie cmentarzy, ich znaczenie w rozwoju terytorialnym jednostek osadniczych, odzwierciedlenie historii sztuki. Cmentarze jako przestrzeń kultury analizowane mogą być poprzez: znaczenie dziedzictwa historycznego w dziejach społeczeństw, poszanowanie dla tradycji, budowanie pamięci regionalnej, spotkanie z losami innych ludzi, tworzenie rodzimej pamięci, odkrywanie własnej tożsamości [Kaczmarek 2002, Orłowska 2002].

Opracowanie obejmuje szczegółowy opis lokalizacji cmentarzy i ich urządzenia – w tym kompozycji urbanistycznej i architektonicznej przestrzeni cmentarnej oraz wyglądu nagrobków.

Zdjęcia prezentujące architekturę krajobrazu cmentarzy oraz szkice sytuacyjne są dopełnieniem opisu. Pracę oparto przede wszystkim na badaniach terenowych, w ramach których przeprowadzono inwentaryzację elementów małej architektury (drogi, ogrodzenia, bramy, schody, mury oporowe, pozostałości po rzeźbach), elementów przyrodniczych oraz budynków. Metodą obserwacji oraz metodą analizy kartograficznej map topograficznych wydanych po roku 1945 poddano analizie następujące zagadnienia:

- szczegółową lokalizację cmentarzy (odległość od centrum miejscowości, kościoła i innych zabudowań, drogi, położenie topograficzne);
- urządzenie cmentarzy (wygląd ogrodzenia i bram), przebieg dróg i ścieżek, rozmieszczenie kwater, wygląd mogił i nagrobków, charakter rozplanowania cmentarza, czytelność układu cmentarza i stan zachowania – całości, kwater, mogił i nagrobków, rodzaj i stan zachowania roślinności, opis innych obiektów na terenie cmentarzy, np. pomników, kaplic, wnioski w zakresie prac porządkowych, remontowych i konserwatorskich).

Rys. 1. Lokalizacja cmentarzy (Autor: A. Krzemińska)
Fig. 1. Location of the cemeteries

Źródłami informacji – obok kwerendy bibliotecznej – były obserwacje i badania zarówno z perspektywy przyrodniczej, jak i społecznej oraz wywiad o charakterze eksploracyjnym. Kwerenda biblioteczna miała na celu zebranie i usystematyzowanie wiadomości dotyczących historii badanych obiektów.

Wywiady z mieszkańcami wsi były pomocne w określeniu kulturowego znaczenia cmentarzy wśród miejscowej ludności, ich roli w tworzeniu tożsamości lokalnej i regionalnej oraz wpływu kultury i pamięci historycznej na kształtowanie krajobrazu

cmentarnego. Wywiad o charakterze eksploracyjnym, pogłębionym, swobodnym miał dostarczyć informacji nie tylko o charakterze faktograficznym, ale i ideowym, poszerzyć i pogłębić wyjściowy plan badania, nasuwać nowe pomysły i hipotezy [Oppenheim 1992]. Pytania w tego typu wywiadzie nie były z góry sprecyzowane, natomiast określone zostały kwestie, na których koncentrowano uwagę [Oppenheim 1992]. Zasadniczym celem było zapewnienie spontanicznego charakteru wypowiedzi respondentów i utrzymanie wywiadu w konwencji rozmowy. Tematy, które poruszono w wywiadzie, to: stratyfikacja kwarter, rola cmentarza w życiu społeczności, wpływ tradycji kulturowych i religijnych na kształtowanie krajobrazu cmentarnego, istnienie aktów wandalizmu związanych z cmentarzami. Dokumentacja dotycząca wywiadów dostępna jest w postaci notatek u autorów niniejszego opracowania.

2. Stan badań

Tematyka dotycząca cmentarzy położonych na terenach wiejskich jest niemal nieobecna w polskiej literaturze odnoszącej się do krajobrazu kulturowego. Publikacje Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu z serii „Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce” mają charakter głównie dokumentacyjny. Warto jednak podkreślić ich znaczenie w badaniach nad krajobrazem kulturowym. W tym kontekście cenne są opracowania dotyczące cmentarzy na terenie województwa śląskiego [Śledzikowski 1995], województwa lubelskiego [Maraśkiewicz 1995], województwa podkarpackiego [Florek 1995].

Duże, miejskie i zabytkowe, ważne dla naszej historii cmentarze były wielokrotnie opisywane i posiadają stosowne dla ich rangi piśmiennictwo. Cmentarze wileńskie zostały przedstawione m.in. w książkach E. Małachowicza – „Cmentarz na Rossie w Wilnie” [1993] oraz „Wilno, dzieje, architektura, cmentarze” [1996]. Cmentarz Łyczakowski opisał w publikacji: „Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786–1986” S. Nicieja [1989], a fotograficznie udokumentował K. Hejke [Nicieja 2001]. Do ważnych publikacji związanych z dziedzictwem miejskich, zabytkowych cmentarzy należą prace m.in.: K. Grodziskiej-Ożóg pt. „Cmentarz Rakowicki w Krakowie” [1989], J. Waldorfa pt. „Za bramą wielkiej ciszy. Dwieście lat historii Powązek [1990], T. Rudkowskiego pt. „Cmentarz Powązkowski w Warszawie” [2006].

Warszawski Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu wydaje serię pod wspólnym tytułem „Studia i materiały”, na którą składają się m.in. publikacje o krajobrazach i cmentarzach. Warto tutaj przytoczyć jeden z tomów poświęconych ochronie cmentarzy zatytułowany „Ochrona cmentarzy zabytkowych. Organizacja lapidariów cmentarnych”, wydany w 1994 r. Natomiast publikacje: „Krajobraz i architektura cmentarzy wileńskich” [Małachowicz 1996], „Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawnej Małopolski Wschodniej” [Hauser 1998] mają charakter dokumentacji historycznych, w których wstępem do opisów architektury jest charakterystyka krajobrazu fizycznego.

Istotne znaczenie dla powstania tej monografii miały karty cmentarzy wykonane przez E. Kieres i E. Szarpo [1999], dzięki którym możliwe stało się prześledzenie zmian w zagospodarowaniu przestrzennym cmentarzy na przestrzeni ostatnich ośmiu lat. Wydana przez Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu praca zbiorowa dotycząca ochrony cmentarzy zabytkowych [Małachowski (red.) 1998] zawiera wiele istotnych dla niniejszej pracy informacji o roli cmentarzy w kulturze, działaniach konserwatorskich obejmujących cmentarz i zabytkowy drzewostan oraz na temat podstaw prawnych ochrony cmentarzy.

Historia wsi, parafii oraz kościołów w gminie Międzyzlesie została wyczerpująco przedstawiona w pracy Rybki-Cegleckiej [1997]. Książka pt. „Cmentarze” księdza Kalinowskiego [2001] jest poświęcona głównie przepisom kościelnym i świeckim obo-

wiążącym przy zagospodarowywaniu przestrzeni grzebalnej. Natomiast Kolbuszewski [1996] w swojej publikacji pt. „Cmentarze” nie tylko wszechstronnie analizuje przestrzeń cmentarną, ale również stosuje porównanie jej do tekstu kultury. W materiałach z seminarium naukowego zorganizowanego przez Stowarzyszenie Ogrodów Dolnośląskich, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu oraz Akademię Rolniczą we Wrocławiu znajduje się ciekawa publikacja Majdeckiej-Strzeżek [2003], dotycząca zieleni przy obiektach sakralnych.

Interesujące dla tematu były również studia prowadzone przez A. Grochowską oraz A. Zarębę na Uniwersytecie Wrocławskim w latach 2005–2006, które dostarczyły informacji o stanie zachowania zabytkowych cmentarzy na terenie gminy Międzyzylesie. W ramach prac wykonano część analiz terenowych wykorzystanych w niniejszej publikacji.

Warto zwrócić uwagę na istnienie powstałego na Uniwersytecie w Yorku w 1990 r. zespołu badawczego – Cemetery Research Group – zajmującego się badaniem cmentarzy zlokalizowanych na terenie Wielkiej Brytanii. Brytyjskie badania koncentrują się na historycznym i społecznym aspekcie cmentarzy. Oczywiście, przeszłość historyczno-kulturowa jest elementem niezbędnym do zrozumienia krajobrazu cmentarnego. Istnienie Cemetery Research Group potwierdza wzrastającą popularność tematyki cmentarnej w badaniach naukowych. Ciekawe, aczkolwiek kontrowersyjne badania dotyczące nowych form zagospodarowania cmentarzy prowadzone są na Wydziale Krajobrazu Uniwersytetu w Sheffield. Grupa naukowców pracuje nad koncepcjami takiego rozplanowania cmentarzy, aby mogły one stać się przestrzeniami o znaczeniu publicznym, powszechnie dostępnymi.

3. Historia wsi, parafii, kościołów i cmentarzy

Dawnymi miejscowościami parafialnymi w regionie badań były głównie miasto Międzyzlesie i wieś Różanka, obie założone w 1360 r. Dzieje parafii nie są znane do ok. poł. XVI w., czyli do początków reformacji luterańskiej [Rybka-Ceglecka 1997]. W latach 1537–1548, tytułem zastawu, rządził Hrabstwem Kłodzkim morawski możnowładca, brat czeski Jan z Pernštejnu. W okresie jego panowania Bystrzyca stała się jednym z głównych w regionie ośrodków radykalnych nurtów reformacji – schwenkfeldyzmu i anabaptyzmu [Harasimowicz 1990]. Szczególnie dobre przyjęcie na Ziemi Kłodzkiej nauk radykalnych odłamów reformacji uwarunkowane było oddaleniem od centrum silniejszej władzy i położeniem w górskich ustroniach [Mazurski 1996]. Schwenkfeldystami byli niektórzy przedstawiciele Tschirinhausów – rodu, w którego rękach w XVI w. znajdowały się znaczne połacie ziemi Międzyzleskiej [Rybka-Ceglecka 1997, Oniszczuk-Awiżeń 2004]. Negowali oni potrzebę pracy duszpasterskiej. Reszta Tschirinhausów pozostawała w służbie cesarskiej i zachowała wierność katolicyzmowi. Były to czynniki, które sprawiły trudności w rozprzestrzenianiu się na tych terenach protestantyzmu [Rybka-Ceglecka 1997]. W 1560 r. archidiakon Neatius przeprowadził wizytację parafii diekanatu kłodzkiego, pokrywającego się obszarowo z terenem hrabstwa, która wykazała funkcjonowanie duchownych różnych wyznań, w tym i takich, którzy nie mogli się zadeklarować co do swojej konfesji lub często zmieniali swoje wyznanie. W końcu XVI w. Ziemię Kłodzką niemal całkowicie opanowała reformacja [Czechowicz 2003]. Religijnymi ośrodkami nowego wyznania stawały się najczęściej stare miejscowości parafialne, i tak w Międzyzlesiu ewangelicy oraz luterańscy kaznodzieje i pastory działali w latach 1588-1624, a w Różance – w latach 1575–1624. Protestanci tworzyli nowe parafie, m.in. w Jodłowie i wznosili nowe kościoły w zamieszkiwanych przez siebie wsiach. Zbudowali świątynie m.in. w Gniewoszowie (1568 r.) i Lesicy (ok. 1600 r.). Jedynymi ostojami katolicyzmu w regionie były w tym czasie Międzyzlesie i Domaszków [Rybka-Ceglecka 1997].

Początki kontreformacji na Ziemi Kłodzkiej wiążą się z osadzeniem w 1597 r. w Kłodzku Jezuitów. Za ich namową cesarz Rudolf II wydał w 1600 r. nakaz usunięcia ewangelickich kaznodziejów z 11 parafii, nad którymi monarcha sprawował formalny patronat. W 1618 r. wybuchło powstanie czeskie, podczas którego wypędzono z Kłodzka Jezuitów i odzyskano oddane w latach 1604–1609 katolikom kościoły. Po stłumieniu rebelii w 1622 r. rozpoczęto akcję rekatalizacyjną na uznanej za „gniazdo buntowników” Ziemi Kłodzkiej [Czechowicz 2003]. Uczestniczącą w powstaniu szlachtę skazano albo na banicję i całkowitą konfiskatę dóbr, albo na częściowe konfiskaty i wysokie kontrybucje.

W latach 1622–1624 wypędzono ponad 120 ewangelickich pastorów i nauczycieli. Edykt cesarza Ferdynanda II z 1628 r. postawił sprawę jasno – przejście na katolicyzm lub emigracja [Harasimowicz 1990]. W XVII w. Kościół katolicki, podległy arcybiskupstwu w Pradze, posiadał już wszystkie kościoły.

W czasie kontrreformacji propagowano kultu maryjny i świętych, czego wyrazem było m.in. poświęcanie patronom nowych kościołów i kaplic oraz wnoszenie przydrożnych figur. Najpóźniej pojawił się kult św. Leonarda. Krzyże i kapliczki, oprócz właściwej sobie funkcji miejsc kultu i wyznaczników przestrzeni, stawały się świadectwem wyznawanej wiary, rodzajem indywidualnego samookreślenia się ich fundatora. Wskazywały na związek z enklawami katolickimi osadzonymi na terytorium. W praktyce oznaczało to silne nasycenie sztuką sakralną obszarów zamieszkałych przez ludność katolicką, skupioną głównie wokół posiadłości duchowieństwa [Berendt 1995].

Większość odebranych luteranom i ewangelikom miejscowości przyłączono początkowo, w wyniku braku kapłanów, do katolickiej parafii w Domaszkowie, która objęła dawne parafie w Niemojowie, Lesicy, Gniewoszowie i Różance [Rybka-Ceglecka 1997, Czechowicz 2003]. Już jednak w latach trzydziestych XVII w., ze względu na jej rozległość, utworzono nowe parafie m.in. w Międzylesiu. W drugiej połowie XVII stulecia erygowana została parafia w Różance.

W 1911 r. utworzono parafię w Jodłowie. W okresie od drugiej połowy XVII w. do końca pierwszej ćwierci XIX stulecia modernizowano stare kościoły lub zastępowano je nowymi, cmentarnymi, filialnymi i o charakterze pielgrzymkowym. Powstały wówczas kościoły m.in. w Kamieńczyku (1710 r.) i Boboszowie (przed 1739 r.). Budowle wznoszono ze środków gmin wiejskich i Kościoła [Rybka-Ceglecka 1997]. Od połowy XVIII stulecia Hrabstwo było pruską częścią archidiecezji praskiej, a od 1838 r. prawo patronatu nad kościołami w kluczu Szczerba mieli ewangeliccy książęta von Preussen. Niezależnie jednak od swego wyznania roztaczali opiekę nad kościołami katolickimi i dofinansowywali prace budowlane i remontowe [Rybka-Ceglecka 1997].

Sieć parafialna w Hrabstwie Kłodzkim była dobrze rozbudowana. Na początku XX w. istniało 51 parafii, a w 1940 r. już 55. Liczba ta zwiększyła się wskutek budowy nowych kościołów oraz przekształcenia filii w samodzielne parafie (m.in. Jodłów, Wojtówce) [Herzig, Ruchniewicz 2006].

Podczas drugiej wojny światowej na Ziemi Kłodzkiej nie było bezpośrednich działań militarnych. Ziemia Kłodzka, jak i pozostała część Dolnego Śląska, nie miała większego znaczenia dla wojennej gospodarki Rzeszy [Czapliński i in. 2007].

W połowie maja 1945 r. do Kłodzka i Bystrzycy dotarli Polscy pełnomocnicy Rządu Tymczasowego RP na Okręg Dolny Śląsk. Ich zadaniem było tworzenie polskiej administracji na tych terenach zgodnie z porozumieniem polsko-radzieckim o przebiegu polskiej granicy zachodniej wzdłuż Odry i Nysy Łużyckiej. Wiązało się ono z osiedleniem tu Polaków i wysiedleniem dotychczasowej ludności, zaprowadzeniem porządku publicznego oraz uruchomieniem tutejszych zakładów przemysłowych i rolnictwa [Herzig, Ruchniewicz 2006].

Pierwsi polscy osadnicy w Kłodzku rekrutowali się spośród Polaków wywiezionych przez Niemców na roboty przymusowe, a także jeńców z obozów jenieckich i więźniów obozów koncentracyjnych. W następnej kolejności poczeli się zjawiać Polacy z tzw.

Polski Centralnej (określani jako przesiedleńcy). Od połowy lipca 1945 r. przyjeżdżały pierwsze transporty Polaków wysiedlanych z terenów przekazanych Związkowi Radzieckiemu, tzw. repatriantów. Rok 1946 był okresem największego nasilenia akcji osadniczej. Do końca grudnia 1947 r. osiedlono na Ziemi Kłodzkiej 134 341 Polaków, z czego 79 251 na terenach wiejskich. W 1947 r. zakończono wysiedlanie ludności niemieckiej [Gładkiewicz (red.) 1998].

Boboszów, położony na starym szlaku handlowym z Kłodzka przez Przełęcz Międzyzleską, wzmiankowany był po raz pierwszy w 1358 r. W 1472 r. wieś wchodziła w skład dóbr międzyzleskich. Boboszów w XVIII i XIX w. należał do parafii w Międzyzlesiu. Przed 1739 r. powstała we wsi kaplica mszalna, która w XIX w. miała status kościoła cmentarnego [Rybka-Ceglecka 1997]. Obecnie Boboszów wchodzi w skład parafii w Jodłowie, a kościół pw. św. Anny ma status kościoła filialnego. Kościół pw. św. Anny w Boboszowie wybudowany został w pierwszej połowie XIX w. (fot. 1). Nad portalem wieży widnieje data 1811 r. Przy kościele znajduje się cmentarz, który istniał już w połowie XVIII w. Przed kościołem, na terenie cmentarza, stoi barokowo-rokokowa rzeźba z 1781 r. przedstawiająca Ukrzyżowanie. Natomiast w południowo-zachodnim narożniku cmentarza znajdowała się dawniej drewniana dzwonnica [Rybka-Ceglecka 1997].

Po raz pierwszy o **Gniewoszowie** wspomniano w 1358 roku. W średniowieczu wieś należała do zamku Szczerba i prawdopodobnie została zniszczona przez husytów, którzy oblegali zamek. Ziemie należące do Szczerby i Gniewoszów zostały włączone do dóbr kameralnych. W roku 1525 założono tu sędziostwo. W 1684 r. Gniewoszów został sprzedany Althannom z Międzyzlesia i włączony ponownie do dóbr Szczerba. W 1770 r. wieś była ośrodkiem administracyjnym dóbr Szczerba [Rybka-Ceglecka 1997]. Gniewoszów ok. 1560 r. należał do parafii w Długopolu Górnym. W 1568 r. wzniesiono we wsi luterański drewniano-murowany kościół, który został w 1624 r. dołączony razem ze wsią do katolickiej parafii w Domaszkowie, a w 1665 r. wraz ze wsią wszedł w obręb nowej parafii w Różance (fot. 2) [Rybka-Ceglecka 1997], w granicach której znajduje się do dzisiaj. Kościół pw. św. Michała Archanioła ma status kościoła filialnego. Przy kościele znajduje się cmentarz założony w XVIII w. jako luterański [Karta Cmentarza w Gniewoszowie 1999]. Poniżej kościoła i cmentarza, przy drodze, stoi kamienny krzyż z Chrystusem.

Kamieńczyk został założony w 1564 r. przy granicy pomiędzy hrabstwem i dobrami kralickimi. Należał do dóbr międzyzleskich. Kościół pw. św. Michała Archanioła w Kamieńczuku został wzniesiony w 1710 r. (fot. 3) [Rybka-Ceglecka 1997]. Cmentarz w Kamieńczuku, powstały wcześniej od budynku kościelnego, był wzmiankowany w 1631 r. jako luterański [Itman 1990]. Przy kościele, na terenie cmentarza stoi kostnica z XIX/XX w., a przed murem cmentarnym, w pobliżu wejścia, znajduje się barokowa, kamienna grupa Ukrzyżowania z drugiej połowy XVIII w. Poniżej kościoła, przy drodze, ale w ramach cmentarza, stoi pomnik poległych w I wojnie światowej. Kamieńczyk od 1631 r. należał do rzymsko-katolickiej parafii w Międzyzlesiu. Obecnie wieś wchodzi także w obręb tej parafii. Kościół pw. św. Michała Archanioła ma status

kościół filialnego. Zbudowano go na terenie cmentarza, który został założony w 1599 r. po wykupieniu gruntu z rąk prywatnych przez gminę [Itman 1990].

Lesica założona została w latach 1574–1575 w Dolinie Dzikiej Orlicy przez cesarskiego nadleśniczego hrabstwa Leonharda von Veldhammera. Do roku 1684 należała do cesarskich dóbr kameralnych, następnie stała się własnością Althannów z Międzyzlesia, a ostatecznie weszła w skład dóbr Szczerba [Rybka-Ceglecka 1997]. Pierwszy drewniany kościół w Lesicy zbudowali protestanci w 1600 r. Wieś należała wówczas do protestanckiej parafii w Českých Petrovicach. W 1613 r. weszła w obręb parafii luterańskiej w Bartošovicach w Orlyckych Horach. W 1624 r. kościół został przejęty przez katolików i dołączony do parafii w Domaszkowie, w której znajdował się do 1631 r. Od 1665 r. do dziś Lesica należy do nowej parafii w Różance. Od 1841 r. w Lesicy rozwijał się kult św. Leonarda, zaś kościół w Lesicy, dzięki staraniom proboszcza Paula Rausch z Różanki, stał się ośrodkiem kultu tego świętego na terenie hrabstwa. Proboszcz umieścił w kościele ołtarz św. Leonarda i ustanowił jego święto na 6 listopada. Po raz ostatni obchodzono je w 1946 r. [Rybka-Ceglecka 1997].

Świątynia w Lesicy pw. św. Marcina, mająca status kościoła filialnego, została wzniesiona w ciągu zaledwie dwóch lat w 1706 r. (fot. 4). Do kościoła przylega cmentarz, założony w XVII w. jako protestancki [Karta Cmentarza w Lesicy 1999]. Na cmentarzu znajduje się kostnica wybudowana w XIX w.

Fot. 1. Kościół w Boboszowie (fot. A. Zaręba)
Photo 1. Church in Bobosów

Fot. 2. Kościół w Gniewoszowie – widok od strony cmentarza (fot. A.Krzemińska)
Photo 2. Church in Gniewoszów – view from the cemetery side

Fot. 3. Drewniany kościół w Kamieńczuku (fot. A. Zaręba)
Photo 3. Wooden church in Kamieńczyk

Fot. 4. Kościół w Lesicy w trakcie remontu (fot. A. Krzemińska)
Photo 4. Church in Lesica during renovation works

4. Położenie i układy przestrzenne wsi

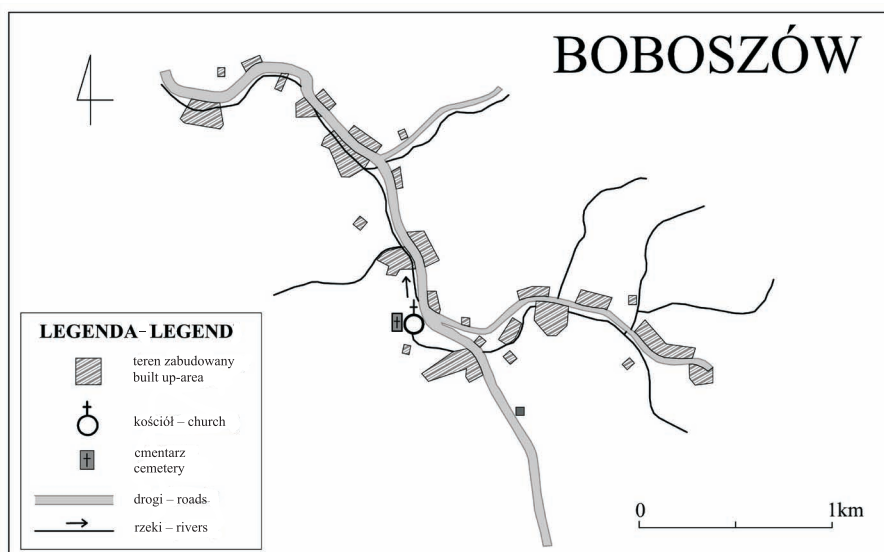
Boboszów jest niewielką wsią położoną wzdłuż górnego biegu Nysy Kłodzkiej i jej lewobrzeżnego dopływu Bobosza. Miejscowość usytuowana jest przy głównej drodze z Kłodzka przez Międzyzlesie w kierunku Przełęczy Międzyzleskiej. Znajduje się na wysokości ok. 480–520 m n.p.m., na granicy Gór Bystrzyckich i Masywu Śnieżnika. Południową część miejscowości stanowi kraniec Wysoczyzny Międzyzleskiej będący zakończeniem Rowu Górnej Nysy. Boboszów otaczają użytki rolne. Jest to miejscowość o prostym układzie wielodrożnym (rys. 2), którego początki kształtowania się sięgają XVIII w. Wieś tworzy ciąg osadniczy z sąsiednią Smreczyną. Osią układu kompozycyjnego jest główna droga prowadząca z Międzyzlesia na Przełęcz Międzyzleską. Większa część zabudowy zgrupowana jest w południowej części wsi w dolinie potoku, dopływu Nysy, w sąsiedztwie kościoła z cmentarzem (fot. 5).

Przy drodze prowadzącej do Psar, w dolinach cieków wodnych, zabudowa do połowy XVIII w. miała charakter bardziej rozproszony [Rybka-Ceglecka 1997]. W Boboszowie pod koniec XIX w. dominowały pojedyncze budynki i niewielkie zagrody, składające się z budynku mieszkalnego i gospodarczego. Do końca XIX w. wykształcił się obecny układ dróg, a wieś powiększyła się w kierunku wschodnim. Budowa nowych lokalnych dróg w latach 1882–1919 przyczyniła się do umocnienia prostego układu wielodrożnego [Rybka-Ceglecka 1997]. Współcześnie siedlisko Boboszowa ograniczone zostało do wielkości działek budowlanych. Zabudowa zgrupowana jest w części północnej i wschodniej wsi.

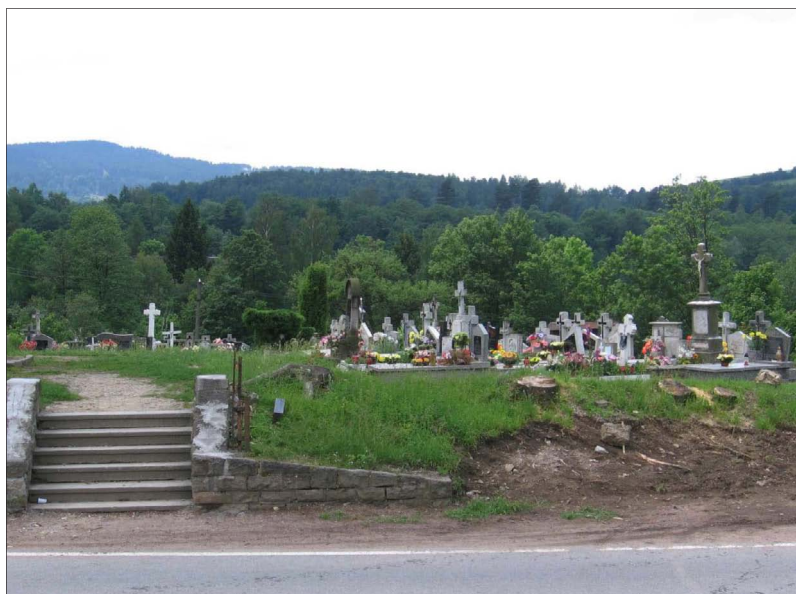
Po 1945 r. zabudowa wsi została znacznie przerzedzona. Zachowały się nieliczne budynki drewniane, drewniano-murwane oraz zagrody sytuowane na wzniesieniach. Charakterystyczne dla wsi jest występowanie kilku domów podcieniowych z wysuwającymi okapami.

Gniewoszków jest wsią o układzie wielodrożnym, położoną na wysokości 570–760 m n.p.m. (rys. 3). Wieś zlokalizowana jest w dolinie potoku Głownia. Położony jest wzdłuż „Autostrady Sudeckiej” na odcinku od Różanki do Przełęczy nad Porębą. Na południowym krańcu wsi znajdują się lasy regla dolnego. Z otaczających Gniewoszków wzniesień rozciągają się widoki na Rów Górnej Nysy i Masyw Śnieżnika (fot. 6). W sąsiedztwie wsi znajdują się obiekty krajoznawcze takie jak: Diabelskie Skały, Jaskinia Sona i ruiny zamku Szczerba.

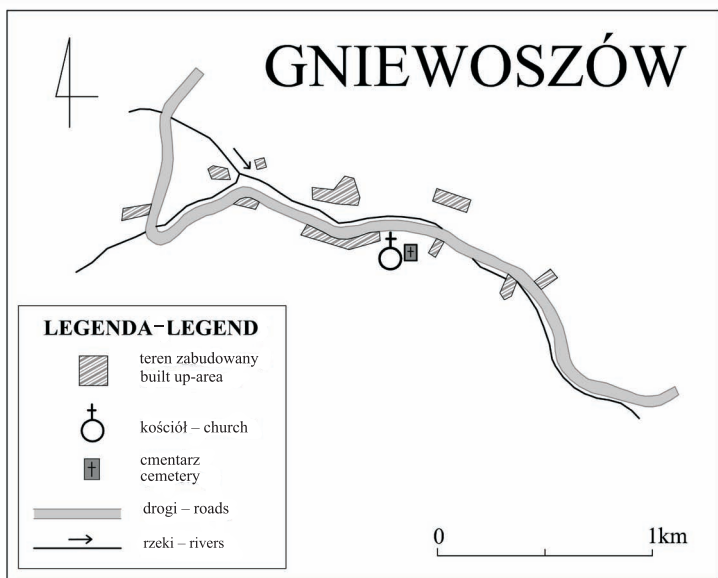
Układ wielodrożny Gniewoszkowa wykształcił się w pierwszej połowie XIX w., natomiast wcześniej występował tu układ łańcuchowy. Wieś charakteryzowała się zróżnicowaną zabudową: w XVIII w. obok bogatych kmiecych zagród formowanych w czworoboki zlokalizowanych na wzniesieniach istniały skromne pojedyncze domy przy głównej drodze wiejskiej [Rybka-Ceglecka 1997]. W drugiej połowie XIX w. powstała większość zagród, które przetrwały do dzisiaj. Osią układu kompozycyjnego jest droga z Różanki do Poręby oraz lokalna droga prowadząca wzdłuż potoku (rys. 3).

Rys. 2. Układ przestrzenny wsi w Boboszowie (autor: A. Zaręba)
Fig. 2. Spatial structure of the Village of Boboszów

Fot. 5. Widok na cmentarz w Boboszowie od strony drogi – czerwiec 2006 r. (fot. A. Krzemińska)
Photo 5. View of the cemetery in Boboszów from the road side – June 2006

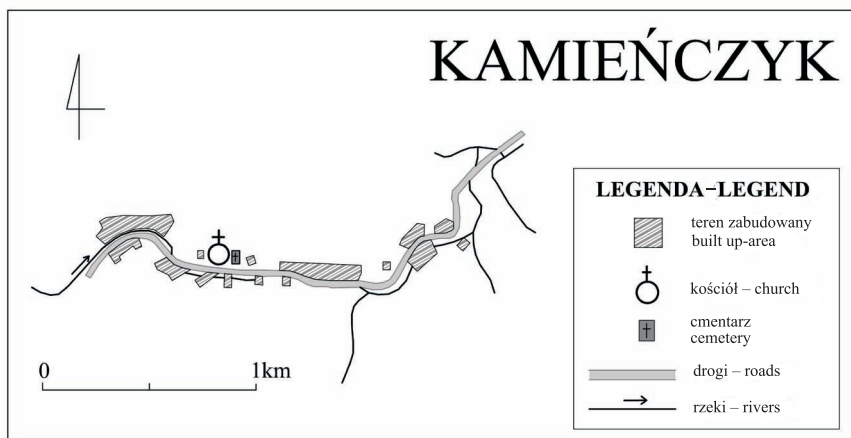
Rys. 3. Układ przestrzenny wsi w Gniewoszkowie (autor: A. Zareba)
 Fig. 3. Spatial structure of the Village of Gniewoszków

Fot. 6. Widok z cmentarza w Gniewoszkowie – maj 2006 r. (fot. A. Zareba)
 Photo 6. View from the cemetery in Gniewoszków – May 2006

Zabudowa zgrupowana jest we wschodniej części wsi. Siedlisko zostało ograniczone do działek budowlanych. Po roku 1945 zabudowa w tej części miejscowości została znacznie zniszczona. Zachowały się nieliczne kmiece zagrody.

Kamieńczyk położony jest na wysokości 500–670 m n.p.m. Teren wsi rozciąga się wzdłuż doliny potoku Kamionka (rys. 4). Główna droga, będąca osią układu kompozycyjnego miejscowości, prowadzi ze Smreczyny do turystycznego przejścia granicznego Kamieńczyk-Mladkov. Wieś otaczają użytki rolne. Ze wzniesień otaczających Kamieńczyk rozciąga się panorama Rowu Górnej Nysy oraz Masywu Śnieżnika. Otoczenie Kamieńczyka ma znaczne walory turystyczne (fot. 7).

Rys. 4. Układ przestrzenny wsi w Kamieńczyku (autor: A. Zaręba)
Fig. 4. Spatial structure of the Village of Kamieńczyk

Kamieńczyk posiada charakter łańcuchowy. Obecny układ przestrzenny wsi nie zmienił się od XVIII w. Ośią układu kompozycyjnego jest droga prowadząca ze Smreczyny do przejścia granicznego. Zabudowa wsi zgrupowana jest przy drodze oraz wzdłuż potoków. Budynki położone są na wzniesieniach ponad doliną potoku i główną drogą. Siedlisko wsi zostało zredukowane do działek budowlanych [Rybka-Ceglecka 1997]. We wsi znajdują się głównie pojedyncze budynki, zagrody z zabudową z trzech stron oraz nieliczne zagrody formowane w czworobok.

Lesica położona jest w dolinie potoku Jelonika, dopływu Dzikiej Orlicy na wysokości ok. 540–620 m. n.p.m., w południowej części Gór Bystrzyckich. Przez wieś przebiega droga z Międzyzlesia do Niemojowa. Najbliższe otoczenie Lesicy stanowią użytki rolne. Od południa i wschodu okoliczne wzniesienia porastają lasy regla dolnego. Z okolicznych wzgórz roztaczają się malownicze widoki na południową część Gór Bystrzyckich, Orlickich i Wyżynę Morawską (fot. 8).

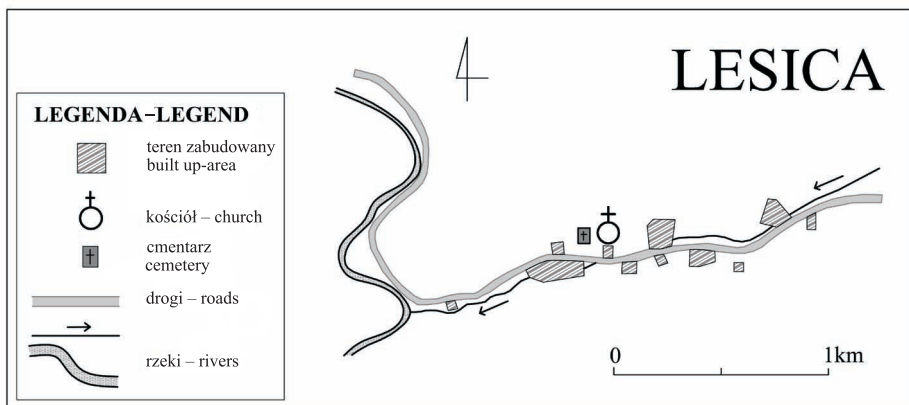
Współcześnie Lesica posiada układ łańcuchowy ze względu na znaczne zniszczenie zabudowy. W wieku XVIII także dominował układ łańcuchowy ze słabo wykształconym układem wielodrożnym. Miejscowość miała większy zasięg niż obecnie, gdyż jej zabudowa rozciągała się od przysiółka Hirschhaus do Dzikiej Orlicy [Rybka-Ceglecka 1997]. Zabudowa zgrupowana była na obu krańcach wsi i składała się głównie z pojedynczych drewnianych domów i nielicznych zagród formowanych w czworobok (rys. 5).

Fot. 7. Widok z cmentarza w Kamięczuku – maj 2006 r. (fot. A. Krzemińska)
Photo 7. View from the cemetery in Kamięczuk – May 2006

Fot. 8. Widok z cmentarza w Lesicy – maj 2006 r. (fot. A. Zaręba)
Photo 8. View from the cemetery in Lesica – May 2006

Rys. 5. Układ przestrzenny wsi w Lesicy (autor: A. Zaręba)
 Fig. 5. Spatial structure of the Village of Lesica

5. Lokalizacja cmentarzy

Początki lokowania cmentarzy w obrębie miast sięgają X w. Wcześniej obowiązujące „Prawo dwunastu tablic”, sformułowane w 451–449 r. p.n.e., nakazywało zakładanie cmentarzy poza obrębem murów miejskich. W III w., oddając cmentarze pod opiekę biskupów i księży, stworzono system cmentarnej administracji. Cmentarze jako miejsca święte chronione były immunitetem kościelnym. Kościół od wczesnego średniowiecza bronił nienaruszalności cmentarzy, ustanawiając je miejscem azylu dla wszystkich szukających schronienia. Sobór rzymski z 1059 r. nadał cmentarzom status „świętych pól” [Kolbuszewski 1996]. Cmentarze sytuowano wówczas przy kościołach, tradycja ta utrzymywała się do XVIII w. Cmentarze o znaczeniu reprezentacyjnym otaczano krągami, na którego ścianie umieszczano grobowce i epitafia. Natomiast w dobie oświecenia cmentarze miejskie zakładano ze względów sanitarnych poza murami miejskimi. Powstały wówczas typ cmentarza ogrodowo-parkowego występuje także we współczesnych układach kompozycyjnych [Siewniak, Mitkowska 1998].

Lokalizacja cmentarza miała ścisły związek z budynkiem kościoła. W rozplanowaniu cmentarza w stosunku do budynku kościoła wyróżnić można kilka etapów. Najstarsze miejsca pochówków znajdowały się wewnątrz kościołów i w ich podziemiach. Następnie urządzano cmentarze tuż przy budynku kościoła. Z czasem powierzchnię grzebalną odsuwano poza bezpośrednie otoczenie kościoła [Baniukiewicz 1994]. W okresie chrystianizacji i umacniania się nowej religii cmentarze musiały być lokalizowane w ziemi poświęconej: w kościołach i na cmentarzach przykościelnych [Szerszeń 1994]. Sobór rzymski w 1059 r. nakazywał podczas wznoszenia kościołów zostawianie wokół nich powierzchni na cmentarz. Przedstawiciele rodów możnowładnych oraz dostojnicy kościelni byli chowani w kryptach kościelnych, pozostali na cmentarzach przy kościołach [Szerszeń 1994]. W średniowieczu o formie i miejscu lokalizacji cmentarza decydowały wymagania reguły zakonnej. W klasztorach benedyktyńskich cmentarz znajdował się za kościołem i sąsiadował z ogrodem warzywnym i nowicjatem. Był ogrodzony i spełniał funkcję cmentarza-sadu. W klasztorach eremickich cmentarze lokalizowano wewnątrz wspólnego wirydarza w bliskim sąsiedztwie kościoła. W 1744 r. synod wileński nakładał klątwę w postaci zakazu wstępu do kościoła przez trzy miesiące za grzebanie zwłok poza cmentarzem kościelnym [Szerszeń 1994]. Niewielkie cmentarze przykościelne były przepełnione, toteż często praktykowano ich przekopywanie. Szczątki ludzkie umieszczano w *ossarium*. W 1763 r. przeprowadzono ekshumację zwłok z Paryża poza miasto [Szerszeń 1994]. W Polsce, jako pierwszy, kwestię przenoszenia zwłok poza mury miejskie podjął książę Stanisław Lubomirski. Dekrety państwowe umożliwiające lokalizację cmentarzy poza miastami wydał w zaborze pruskim Fryderyk II w roku 1773. Do najstarszych cmentarzy pozakościelnych należą cmentarze wileńskie, m.in. Rossa założony

w 1801 r. [Szerszeń 1994]. Pierwszy w Polsce pozamiejski cmentarz powstał w 1781 r. przy ul. Nowogrodzkiej w Warszawie [Baniukiewicz 1994].

Wielkość cmentarza, zwanego ogrójcem, była ograniczona długością cienia budynku kościoła. Zmarli bowiem mieli spoczywać w cieniu Kościoła i pod Jego pieczę. Cmentarz i kościół lokalizowano na wzniesieniu, gdyż wówczas stanowiły dominantę w krajobrazie. Były widoczne z daleka, nie tylko z obszaru wsi, ale i z okolicznych wzgórz. To położenie miało znaczenie religijne – organizowało pod opieką Kościoła wspólnotę wiernych żyjących we wsi [Kolbuszewski 1996]. Lokalizacja na wzniesieniach odpowiada wymogom, jakie spełniać musi teren wybrany na miejsce chowania zmarłych. Współczesne akty prawne jako jeden z warunków wymieniają lokalizację cmentarza w miarę możliwości na wzniesieniu, na terenie niepodlegającym zalewom oraz posiadającym ukształtowanie umożliwiające łatwy spływ wód deszczowych¹. Cmentarze zakładane na terenach płaskich nie mogą być zalewane przez wody powierzchniowe. Spadki wody i spływ wody gruntowej powinny mieć kierunek od zabudowy.

We wsiach o układzie łańcuchowym zabudowa przylega do drogi, od której rozciągają się łąny pól. Kościoły w miejscowościach o takim układzie sytuowane były na niewielkich wzniesieniach, wejście do nich prowadziło od głównej drogi. Cmentarz wraz z kościołem znajdował się w centralnej części wsi. Budynki kościelne są budowlami orientowanymi. Ich część prezbiterialna wraz z ołtarzem głównym jest zwrócona ku wschodowi, w stronę grobu Chrystusa w Jerozolimie. Analizowane przykłady są kościołami orientowanymi, z wyjątkiem Boboszowa, gdzie prezbiterium zwrócone jest na południowy-wschód.

Cmentarze czterech wsi gminy Międzyzlesie znajdują się w obrębie miejscowości, w niewielkiej odległości od zabudowań mieszkalnych. Największa odległość od terenów mieszkaniowych jest w Lesicy i wynosi około 100 m. W pozostałych wsiach nie przekracza ona 50 m. Wszystkie cmentarze zlokalizowane są w pobliżu głównych dróg wiejskich. Miejsca pochówku w Gniewoszowie i Boboszowie znajdują się bezpośrednio przy drodze, natomiast w Kamieńczyku i Lesicy z główną drogą połączone są ścieżką. Na wzniesieniach rozlokowane zostały pochówki w Kamieńczyku, Lesicy i Gniewoszowie. Wszystkie wsie, oprócz Lesicy, posiadają układ wielodrożny.

Cmentarz w Boboszowie położony jest w centrum wsi, przy kościele pw. św. Anny. Kościół jest budowlą nieorientowaną (rys. 6). Najbliższy budynek mieszkalny znajduje się w odległości ok. 50 m od granicy cmentarza. Cmentarz ma powierzchnię 0,22 ha. Położony jest na stoku wzniesienia, na wysokości 480–485 m n.p.m. Droga biegnie wzdłuż jego wschodniej granicy na wysokości ok. 480 m n.p.m. Wejście prowadzi bezpośrednio z głównej drogi. Wzniesienie z cmentarzem od strony południowej i zachodniej opływa Bobosz będący lewobrzeżnym dopływem Nysy Kłodzkiej. Ze względu na brak zabudowy w bliskim sąsiedztwie kościoła i teren cmentarza stanowią dominantę w krajobrazie.

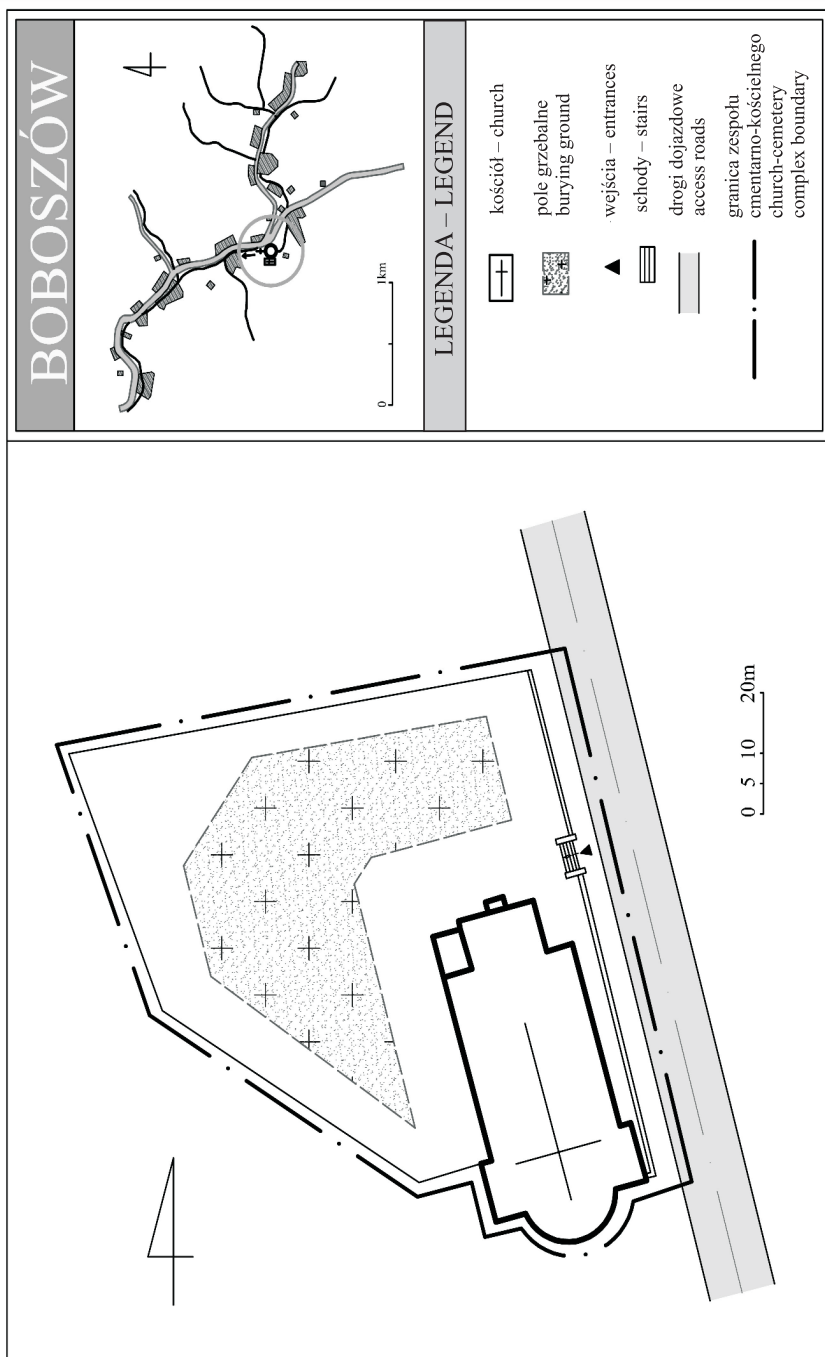
Cmentarz w Gniewoszowie zlokalizowany jest w centrum wsi. Otacza budynek kościoła pw. św. Michała Archanioła. Kościół jest budowlą orientowaną. Najbliższe budynki mieszkalne znajdują się ok. 20 m od granicy cmentarza (rys. 7), który ma

¹ Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 25 sierpnia 1959 r. w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze (Dz. U. z 1959 r. Nr 52, poz. 315), § 4.1.

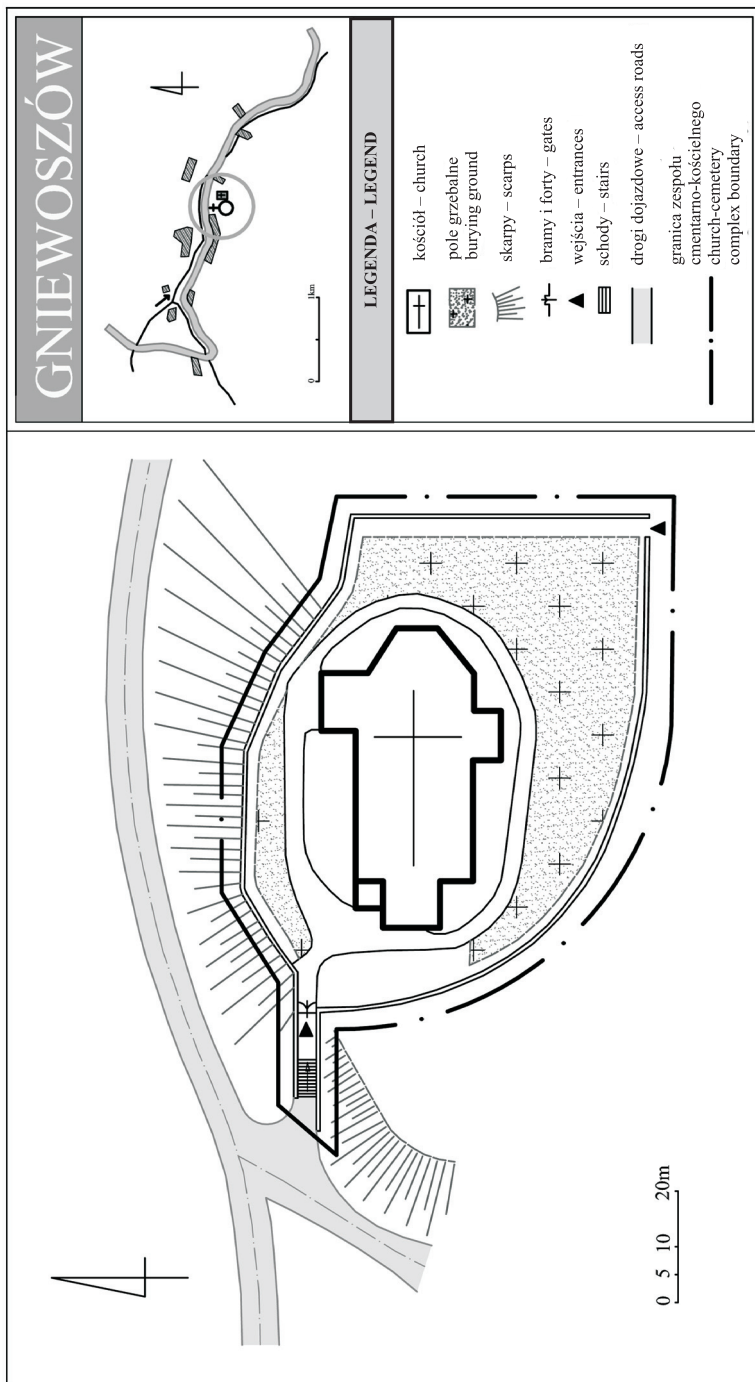
powierzchnię 0,19 ha i położony jest na wzniesieniu na wysokości 620–622 m n.p.m. Wejście na jego teren otwiera niewielki placik przy głównej drodze, od którego na miejsce pochówków prowadzą kamienne schody. Różnica poziomów pomiędzy terenem cmentarza a drogą biegnącą wzdłuż północnego podnóża wzniesienia wynosi około 4 m. Po przeciwnej stronie drogi płynie potok Głownia. Z cmentarza roztacza się panorama na okoliczne wzniesienia: południowe stoki Jedlnika, wschodnie Gniewosza, północne stoki Czerńca (najwyższego szczytu w południowej części Gór Bystrzyckich) i Sieńca oraz na cały łańcuch masywu Śnieżnika. Kościół i otoczony murem teren cmentarza stanowią malowniczy element dominujący w panoramie wsi na tle krajobrazu pogranicza polsko-czeskiego.

Cmentarz w Kamieńczyku położony jest w zachodniej części miejscowości, przy kościele pw. św. Michała Archanioła. Kościół jest budowlą orientowaną. Najbliższe zabudowania mieszkalne znajdują się w odległości ok. 20 m od granicy cmentarza (rys. 8) o powierzchni 0,23 ha. Cmentarz położony jest na wzniesieniu na wysokości 613–618 m n.p.m., z główną drogą biegnącą u podnóża wzniesienia łączy go ścieżka o długości ok. 150 metrów. Różnica wysokości pomiędzy cmentarzem a główną drogą wynosi 23–28 m. Wzdłuż drogi, po przeciwnej niż cmentarz stronie płynie potok Kamionka. Z cmentarza rozciąga się widok na dolinę potoku, południowe stoki Kłodowiska należącego do masywu Bochniaka, północne stoki Granicznego Wierchu oraz na Masyw Śnieżnika. Wieża kościoła jest dobrze widoczna z drogi. Ze względu na wysokie krzewy i drzewa rosnące na wzgórzu bryła kościoła nie stanowi czytelnej dominanty w krajobrazie.

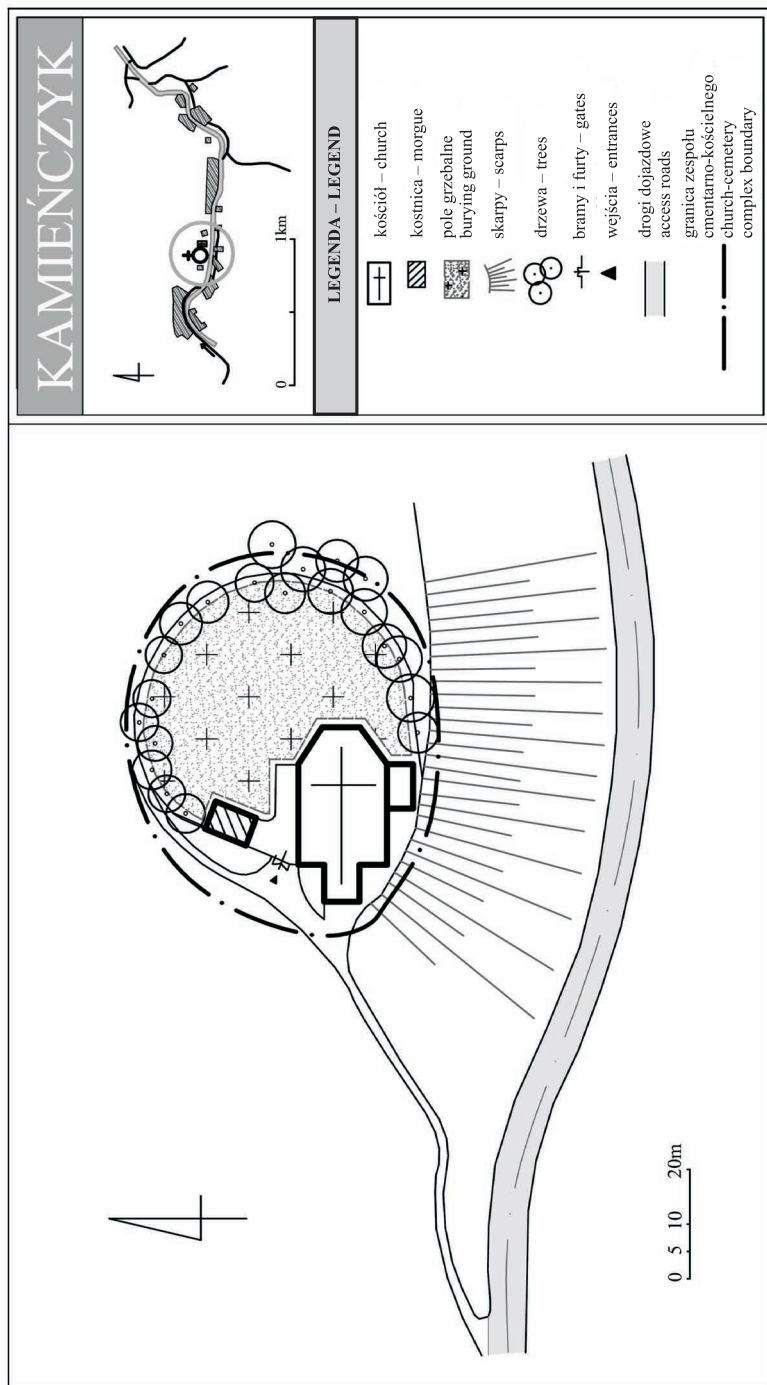
Cmentarz w Lesicy zlokalizowany jest w centralnej części wsi przy kościele pw. św. Marcina. Położony jest w odległości ok. 200 m od głównej drogi, z którą łączy go ścieżka. Kościół jest budowlą orientowaną. Cmentarz o powierzchni 0,18 ha znajduje się na grzbiecie wzniesienia na wysokości ok. 598–600 m n.p.m. Przewyższenie wzniesienia wobec drogi wynosi 28–30 m. Najbliższy budynek jest oddalony od cmentarza o ok. 100 m (rys. 9). Budynek kościoła stanowi dominantę w krajobrazie. Bryła kościoła i mur cmentarza widoczne są z głównej drogi. Z cmentarza w kierunku północnym roztacza się widok na szczyty Czerniec i Sieniec, a w kierunku wschodnim na masyw Bochniaka.

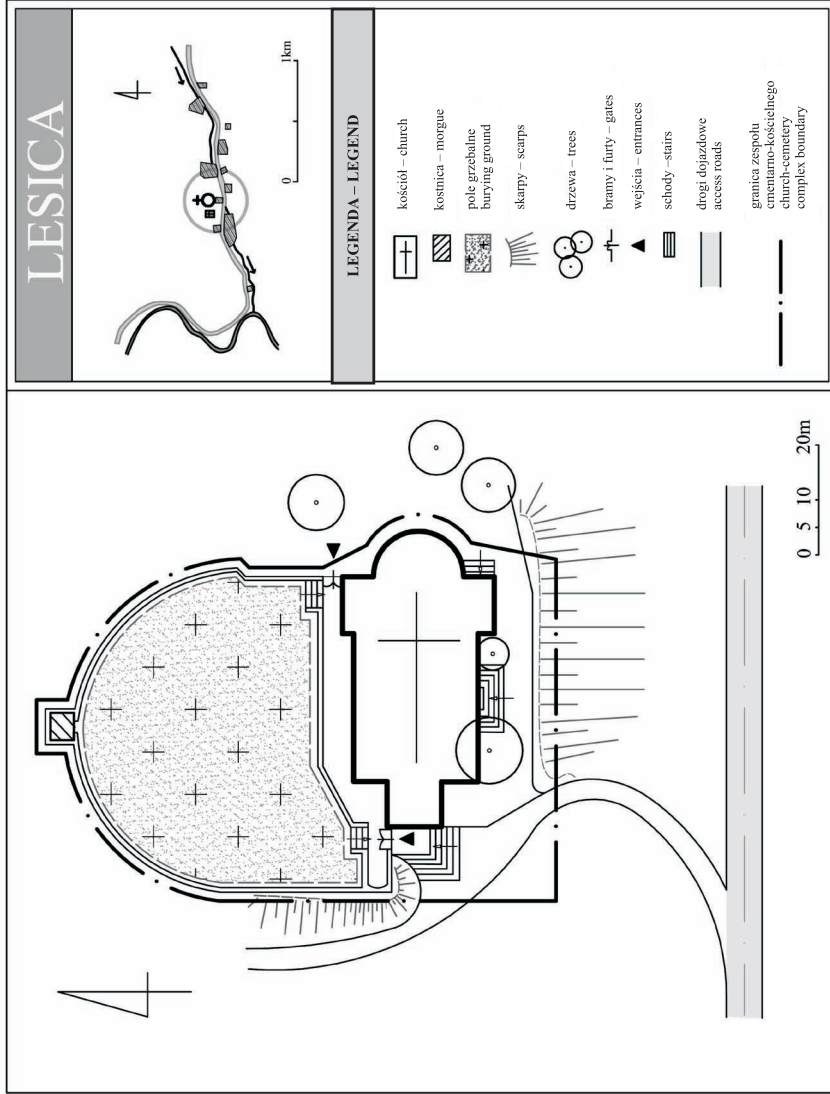
Rys. 6. Lokalizacja cmentarza w Boboszowie (wg Karty Cmentarza w Boboszowie 1999) (opracowane przez A. Krzemińską)
 Fig. 6. Location of the cemetery in Bobosów (according to the Bobosów cemetery card dated 1999)

Rys. 7. Lokalizacja cmentarza w Gniewoszowie (wg Karty Cmentarza w Gniewoszowie 1999) (opracowane przez A. Krzemińską)
 Fig. 7. Location of the cemetery in Gniewoszów (according to the Gniewoszów cemetery card dated 1999)

Rys. 8. Lokalizacja cmentarza w Kamięńczyku (wg Karty Cmentarza w Kamięńczyku 1999) (opr. przez A. Krzemińską)
 Fig. 8. Location of the cemetery in Kamięńczyk (according to the Kamięńczyk cemetery card dated 1999)

Rys. 9. Lokalizacja cmentarza w Lesicy (wg karty cmentarza w Lesicy 1999) (opracowane przez A. Krzemińską)
 Fig. 9. Location of the cemetery in Lesica (according to the Lesica cemetery card dated 1999)

6. Urządzenie cmentarza

Na obszarze cmentarza można wyróżnić kilka elementów przestrzennych: mogiły lub nagrobki, zieleń, drogi i ścieżki oraz architektura w postaci budynków, schodów, ozdobnych bram czy ogrodzeń. Ogrodzenie wyznacza ramy cmentarza. Zieleń, zwłaszcza wysoka, podkreśla jego układ przestrzenny. Architektura budynków – kościoła, kostnicy, kaplicy – nadaje cmentarzowi charakter reprezentacyjny. Inne elementy architektoniczne, takie jak: bramy, studnie, pomniki, budują odpowiedni nastrój.

W kompozycji cmentarza podstawową rolę odgrywają: powierzchnia grzebalna, zieleń oraz dominanta, jaką jest wieża kościoła czy kaplica [Baniukiewicz 1994]. Charakterystycznym punktem cmentarza jest główna brama, często w przypadku cmentarzy o znacznej powierzchni – niejedna. Na teren cmentarza mogą prowadzić także ozdobne furtki cmentarne.

Kościół od najdawniejszych czasów regulował odpowiednimi przepisami urządzenie cmentarzy. Dotyczyły one zarówno kwestii wiążących się ze sferą życia duchowego, jak i higieny oraz estetyki. Władza świecka w sferze materialnej wydała swoje przepisy, które mając na uwadze dobro wspólne, są kanonizowane przez prawodawcę kościelnego [Kalinowski 2001].

Cmentarz w Boboszowie założony został na planie nieregularnego wieloboku. Obecnie nie jest ogrodzony, natomiast wcześniej wzdłuż ogrodzenia rósł rząd świerków. Nagrobki zlokalizowane są wieńcowo na północ i północny-zachód od kościoła. Wejście na cmentarz prowadzi od strony wschodniej. Układ kompozycyjny cmentarza jest nieczytelny.

Cmentarz w Gniewoszowie posiada zarys nieregularnego owalu, zamkniętego prostokątnie od wschodu. Ogrodzony jest kamiennym, częściowo otynkowanym murem. W centrum cmentarza znajduje się kościół. Całość tworzy czytelny układ kompozycyjny. Wejście na teren cmentarza prowadzi od strony zachodniej. W obrębie pola grzebalnego brak jest drzew.

Cmentarz w Kamieńczyku posiada nieregularny, zbliżony do owalu kształt. Znajduje się na północ i północny-wschód od kościoła. Jego granice wyznacza szpaler świerków znajdujący się po wewnętrznej stronie muru. Wejście znajduje się przy kościele i prowadzi od strony zachodniej cmentarza. Wnętrze jest zaniedbane, układ kompozycyjny – obecnie nieczytelny. Na terenie miejsca pochówków znajduje się kostnica, zlokalizowana na północ od kościoła i przylegająca do muru ogrodzeniowego.

Cmentarz w Lesicy ma zarys półowalu oraz układ tarasowy. Ogrodzony jest kamiennym murem z bramą. Południową granicę cmentarza wyznacza budynek kościoła. Natomiast wejście na teren cmentarza prowadzi od południa. Pochówki są rozplanowane

nieregularnie w polu grzebalnym. Na terenie cmentarza znajduje się kostnica, wbudowana w północną ścianę ogrodzenia. Całość, wskutek nieuporządkowania, tworzy nieczytelny układ kompozycyjny.

6.1. Ogrodzenia i bramy

Jedną z najstarszych form ogrodzenia był wał ziemny sypany wokół terenu cmentarza lub wał wznoszony z kamieni polnych [Baniukiewicz 1994]. Wał oddzielał teren grzebalny od pól uprawnych, tworzył także naturalną barierę dla zwierząt. Kolejny typ stanowiło ogrodzenie drewniane, popularne na wsiach. Wznoszono ogrodzenia z żerdzi, prostych lub ozdobnych sztachet [Baniukiewicz 1994]. Do trwałych, powszechnie stosowanych ogrodzeń należał mur kamienny. Z czasem wykonywano go z cegły, betonu czy znacznie później z elementów prefabrykowanych. Często łączono elementy kamienne z prętami metalowymi, tworząc ogrodzenie ażurowe. Ogrodzenie stanowiły także żywopłoty z krzewów formowanych lub nieformowanych, przy czym często sadzono rośliny z „kolcami”.

Ogrodzenie cmentarza spełnia ważną rolę w jego przestrzennej organizacji. Ma na celu wyodrębnienie cmentarza z otaczającej przestrzeni i zabezpieczenie go. Na cmentarzach zabytkowych nadzór konserwatorski obejmuje tzw. „strefę bezpieczeństwa cmentarza” [Baniukiewicz 1994]. Wejść na teren miejsca pochówków nie może być zbyt wiele, nie powinny być one także przypadkowe. Ogrodzenie jest również nośnikiem znaczeń symbolicznych – wyznacza granicę pomiędzy dwoma światami – żywych i umarłych oraz strefami *sacrum* i *profanum* [Kolbuszewski 1996]. Poza ogrodzeniem cmentarza odbywały się pochówki nieochrzczonych dzieci, samobójców, wisielców, topielców, czasem również zmarłych śmiercią tragiczną [Majdecka-Strzeżek 2003]. Dopiero obecnie (od 1983 r.) obowiązujący Kodeks Prawa Kanonicznego nie zawiera wskazań dotyczących specjalnego wydzielenia kwater dla zmarłych.

W średniowieczu Kościół nakazywał grodzienie cmentarzy, które były traktowane jako część kościoła. W ten sposób chroniono ich świętość. Kamiennym murem cmentarz grodzono dopiero w XVI w., w związku z troską Kościoła o odpowiednie uczczenie zmarłych i miejsca poświęconego [Majdecka-Strzeżek 2003]. W Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1917 r. zawarto zalecenie, że „każdy cmentarz powinien być zewsząd odpowiednio ogrodzony” [Kalinowski 2001]. Polskie synody nakazywały, aby cmentarze były ogrodzone: murem, parkanem lub okopane rowem. Podobne zasady podawały świeckie przepisy prawne obowiązujące w pierwszej ćwierci XX w. [Kalinowski 2001]. W sprawie ogrodzenia miejsca grzebania zmarłych obowiązująca ustawa o cmentarzach postanawia: „cmentarze powinny się znajdować na ogrodzonym terenie”². Bardziej szczegółowo na ten temat mówi rozporządzenie wykonawcze z 20.10.1972 r. Według rozporządzenia „teren cmentarza powinien mieć ogrodzenie z trwałego materiału,

² Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz. U. 1959 r. Nr 11 poz. 62 z późniejszymi zmianami), Art. 5.1.

przy czym wysokość ogrodzenia nie może być niższa niż 1,5 metra”³. W miejscach eksponowanych oraz przy ruchliwych ulicach cmentarze powinny być ogrodzone murem o wysokości 1,5 do 2 m.

Brama cmentarna ma również znaczenia symboliczne. Stanowiąc element ogrodzenia, wyznacza granicę między życiem a śmiercią oraz światami świeckim i sakralnym. Drugie znaczenie, odwołując się bezpośrednio do treści religijnych, mówi, że przejście przez bramę oznacza przejście od śmierci do życia wiecznego [Kolbuszewski 1996]. Przejście przez bramę jest symbolicznym przekroczeniem granicy między światami żywych i umarłych, między światłem i ciemnością, między znanym i nieznanym [Kolbuszewski 1996, Kopański 1995].

Cmentarz w Boboszowie, według inwentaryzacji wykonanej w 1999 r., otoczony był drewnianym płotem o wysokości ok. półtora metra, wykonanym ze sztachet [Karta Cmentarza w Boboszowie 1999] (fot. 9). Obecnie na wielu odcinkach wzdłuż granicy cmentarza brakuje ogrodzenia (fot. 10).

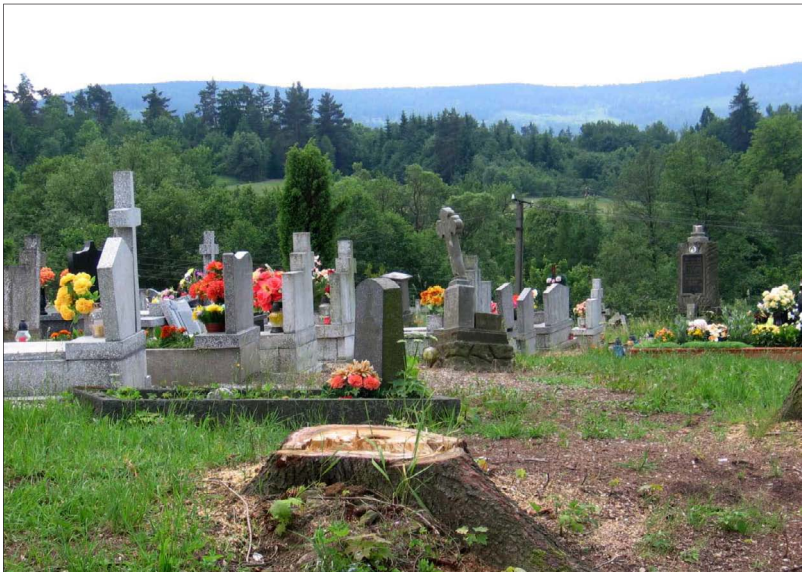
Na miejsce pochówku prowadziły dwa wejścia – od strony wschodniej i od południowej, nie zaakcentowane ani bramą, ani furtą. Obecnie cmentarz jest nieogrodzony. Granicę działki należącej do kościoła od strony wschodniej wyznacza kamienny, niewysoki mur. Świerki rosnące wzdłuż dawnego płotu ze sztachet zostały wycięte ze względu na zły stan zdrowotny. Granica cmentarza stała się mniej czytelna, zamknięty układ cmentarza zmienia się w otwarty. Od strony wschodniej na cmentarz prowadzi kilka kamiennych stopni. Prawdopodobnie tylko wejście wschodnie było pierwotnie zaprojektowane, południowe, obecnie nieistniejące, powstało natomiast spontanicznie, aby skrócić odwiedzającym drogę na cmentarz (fot. 11).

Cmentarz w Gniewoszowie jest ogrodzony kamiennym murem, zbudowanym z łupków i piaskowców, fragmentami zachował się dawny tynk. Część ogrodzenia przykryta jest blachą (fot. 12). W południowo-wschodnim narożniku muru widać wyrwę w stronę otaczających cmentarz pól. Wejście na cmentarz znajduje się od strony zachodniej. Do bramy prowadzą kamienne schody. Filary bramy również są kamienne, bielone, między nimi przerzucony jest daszek z blachy, zwieńczony krzyżem. Wejście zamykane jest współczesną furtką wykonaną ze spawanych prętów stalowych. Brama ma wysokość ok. dwóch i pół metra. Obecny wygląd furty nie pasuje architektonicznie i krajobrazowo do reszty zabudowań sakralnych (fot. 13). Dawne zwieńczenie bramy, wykonane z piaskowca, zostało zdemontowane i wywiezione w latach sześćdziesiątych.

³ Rozporządzenie Ministrów Infrastruktury z dnia 7 marca 2008 r. w sprawie wymagań, jakie muszą spełniać cmentarze, groby i inne miejsca pochówku zwłok i szczątków (Dz. U. z 2008 r., Nr 48, Poz. 284), Art. 5.

Fot. 9. Cmentarz w Boboszowie. Fragment dawnego ogrodzenia – maj 2006 r. (fot. A. Grochowska)
Photo 9. Cemetery in Boboszów. Part of a former fencing – May 2006

Fot. 10. Cmentarz w Boboszowie. Na pierwszym planie ślady po wyciętych pniach
wyznaczających granice miejsca pochówku – maj 2006 r. (fot. A. Zaręba)
Photo 10. Cemetery in Boboszów. In the foreground traces after tree trunks determining
the burying ground boundaries – May 2006

Fot. 11. Wejście na cmentarz w Boboszowie – czerwiec 2006 r. (fot. A. Krzemińska)
Photo 11. Entrance of the cemetery in Boboszów – June 2006

Fot. 12. Kamienny mur cmentarza w Gniewoszowie częściowo pokryty blachą – czerwiec 2006 r.
(fot. A. Zaręba)
Photo 12. Stone wall of the cemetery in Gniewoszów partly covered with sheet metal – June 2006

Fot. 13. Brama cmentarna w Gniewoszowie – maj 2006 r. (fot. A. Grochowska)
 Photo 13. Gate of the cemetery in Gniewoszów – May 2006

Cmentarz w Kamieńczyku ogrodzony jest płotem zbitym z kołków i nieobrzynanych desek (fot. 14). Ogrodzenie postawili mieszkańcy miejscowości. Wcześniej miejsce pochówków otaczał żywopłot. Część ogrodzenia na wschód od kościoła na odcinku ok. 3 m. jest zniszczona. Na cmentarz prowadzi jednoskrzydłowa, drewniana furta o wysokości ok. 2 m., znajdująca się w zachodniej części ogrodzenia. Wzniesiona została przed XVIII w. [Karta Cmentarza w Kamieńczyku 1999]. W zachodniej części cmentarza na odcinku między kościołem i budynkiem kostnicy ogrodzenie ma postać drewnianej ściany (fot. 15). Furta oraz zachodni fragment ogrodzenia zbudowane są z takich samych desek, jakimi oszalowano kościół. Zwieńczone są jednospadowym daszkiem krytym gontem. Wraz z frontem kościoła tworzą całość kompozycyjno-architektoniczną.

Cmentarz w Lesicy otoczony jest kamiennym murem, wzniesionym przed XVIII w. [Karta Cmentarza w Lesicy 1999]. Mur zbudowany został z łupków i piaskowców na wysokość ok. 2 m. (fot. 16). Oryginalne ogrodzenie wyremontowano w 2005 r. – zniszczone fragmenty zastąpiono nowymi, górną jego część przymurowano i zatarto zaprawą, jednak sam mur pozostawiono nieotynkowany. W północną ścianę muru została wbudowana kostnica.

Na cmentarz prowadzą dwie bramy – jedna od strony południowej, druga od wschodniej. Do bramy południowej prowadzą kamienne schody, z których wejść można również do kościoła. Brama będąca częścią muru zwieńczona jest kamiennym łukiem. Brak na niej ozdób, jest stale otwarta. W bramie wschodniej znajdują się kamienne dekoracje – kamienna figura nieznannej świętej oraz kamienna kula (fot. 17).

Fot. 14. Przerwane ogrodzenie w części wschodniej cmentarza w Kamiieńczuku – maj 2006 r.
(fot. A. Zaręba)

Photo 14. Broken fence in the east part of the cemetery in Kamiieńczuk – June 2006

Fot. 15. Kamiieńczuk – ogrodzenie z furką – maj 2006 r. (fot. A. Grochowska)
Photo 15. Kamiieńczuk – fencing with a wicket – May 2006

Fot. 16. Kamienne ogrodzenie w Lesicy – widok od strony cmentarza – maj 2006 r. (fot. A. Zareba)
Photo 16. Stone fencing in Lesica – view from the cemetery side – May 2006

Fot. 17. Bramy cmentarne. Po lewej – brama południowa, po prawej – brama wschodnia –
maj 2006 r. (fot. A. Grochowska)
Photo 17. Cemetery gates. On the left – southern gate, on the right – eastern gate – May 2006

6.2. Drogi i ścieżki

Droga cmentarna jest ostatnią drogą ziemską zmarłego w jego wędrówce w zaświaty [Kolbuszewski 1996]. Na miejskich nekropoliach przy głównym ciągu pieszym stanowiącym Aleję Zasłużonych usytuowane są groby mające znaczenie publiczne, odwzorowujące przyjętą bądź programowo lansowaną hierarchię wartości [Kolbuszewski 1996]. Do wielu cmentarzy prowadzą aleje z długowiecznych drzew liściastych, łączące cmentarz z kościołem i główną drogą publiczną.

Na badanych cmentarzach nie ma nie tylko Alei Zasłużonych, ale również wytyczonych dróg. Wynika to z ich niewielkich powierzchni, gdzie miejsce jest, co najwyżej, na ścieżki. Obecnie nie można stwierdzić, jak pierwotnie rozplanowano przebieg ciągów pieszych i czy w ogóle je wytyczono. Czytelność układów kompozycyjnych cmentarzy zatarta została przez roślinność i człowieka.

W Boboszowie i Gniewoszowie ścieżki wydeptane przez odwiedzających prowadzą do poszczególnych miejsc pochówków. Gniewoszków jako jedyny z analizowanych cmentarzy posiada ścieżkę wysypaną grysem kamiennym (fot. 18). Ścieżka otacza budynek kościoła i tym samym udostępnia odwiedzającym teren cmentarza. W Boboszowie przebieg ścieżek jest dość wyraźny. W wyniku zmian w zagospodarowaniu przestrzennym cmentarza zatracił się także jego dawny układ kompozycyjny. Obecnie ścieżki biegną chaotycznie. Natomiast w Kamieńczyku pole grzebalne zarośnięte jest całkowicie trawą i chwastami, a cmentarz jest rzadko odwiedzany i bardzo zaniedbany. Trudno tu mówić o jakichkolwiek ścieżkach prowadzących do poszczególnych kwater (fot. 19). W Lesicy, w toku prac remontowych kościoła i jego otoczenia przekopano cmentarz, niszcząc jego pierwotny układ. Powstałe wówczas klepisko porastają teraz trawa i chwasty. Groby sytuowane są w ciągach – południkowym po wschodniej stronie kościoła i równoleżnikowym po stronie południowej. Obecnie ścieżki mają nieczytelny i nieregularny przebieg ze względu na niekonsekwentne stawianie nagrobków.

6.3. Kwatery

Podstawową jednostką przestrzenną cmentarza jest kwatera grzebalna. W obrębie pól grzebalnych na analizowanych cmentarzach poszczególne kwatery nie są w jakikolwiek sposób wydzielone ogrodzeniem lub roślinnością. Trudno stwierdzić także, czy przyczyna zgonu była czynnikiem decydującym o miejscu pochówku. Według mieszkańców miejscowości nie ma kulturowych nakazów co do miejsca grzebania zmarłych. Rozmiary grobów można przyjąć za wyznacznik wieku spoczywającej osoby, ponieważ na omawianych cmentarzach odbywały się pochówki tradycyjne. Na cmentarzach w Lesicy i Gniewoszowie czytelny jest podział pola grzebalnego na część niemiecką i polską. W Lesicy polskie nagrobki zgrupowane są we wschodniej części cmentarza, natomiast niemieckie – w zachodniej. Wzdłuż zachodniego odcinka muru cmentarnego ułożono fragmenty zniszczonych nagrobków. Na cmentarzu w Gniewoszowie polskie nagrobki zlokalizowane są w południowej jego części, zaś w części północnej w ogóle brak jest nagrobków. Pierwotnie po północnej stronie kościoła znajdowały się nagrobki niemieckie, ale zostały one przekopane. Zachowane fragmenty pomników ułożono wzdłuż muru cmentarnego.

Fot. 18. Ścieżka z gysu kamiennego otaczająca kościół w Gniewoszowie – maj 2006 r.
(fot. A. Krzemińska)

Photo 18. Stone grit pathway surrounding the church in Gniewoszów – May 2006

Fot. 19. Brak wytyczonych ścieżek na cmentarzu w Kamieńczyku – maj 2006 r. (fot. A. Krzemińska)
Photo 19. Lack of established pathways at the cemetery in Kamieńczyk – May 2006

Na wszystkich cmentarzach przestrzegany jest dawny wymóg tworzenia osobnych miejsc na groby dziecięce [Kalinowski 2001]. Miejsca takie można odnaleźć na cmentarzach w Boboszowie, Gniewoszowie i Lesicy.

6.4. Nagrobki i mogiły

Usypywanie grobu ziemnego nawiązuje do pradawnego pogańskiego kurhanu ziemnego. Chrześcijańskie średniowiecze zmodyfikowało jego kształt. Uczynienie ścian bocznych bardziej skośnymi upodobniło grób ziemny do leżącego kamiennego nagrobka. Oznaczanie miejsca pochówku trwałym, kamiennym nagrobkiem bądź grobowym pomnikiem kultura europejska przejęła z tradycji rzymskiej [Kolbuszowski 1996]. Wygląd tych elementów urządzenia cmentarza określony został zarówno w przepisach prawa kanonicznego, jak i świeckiego. Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 r. nakazywał, aby „nagrobki cmentarne, napisy na nagrobkach oraz ozdoby pomników nie zawierały niczego, co by było niezgodne z religią lub pobożnością”. W obowiązującym kodeksie z 1983 r. nie ma już jednak przepisów w tej kwestii [Kalinowski 2001]. Rozporządzenie w sprawie urządzania cmentarzy zawiera szczegółowe wskazania co do wymiarów grobów i odstępów między nimi (§5.2)⁴ oraz nakazuje, aby „na grobach ustawiać nagrobki o wymiarach nieprzekraczających granic powierzchni grobu”⁵.

Upowszechnienie się od XVIII w. kultu zmarłych wpłynęło na rozwój tradycji stawiania pomników nagrobnych na cmentarzach. Wznoszono je odtąd nie tylko w kryptach czy na elewacjach kościoła, ale także na miejscach pochówków. Na nagrobkach widnieją inskrypcje wraz z informacjami o zmarłych, datą urodzin, śmierci, cytataми z Biblii etc.

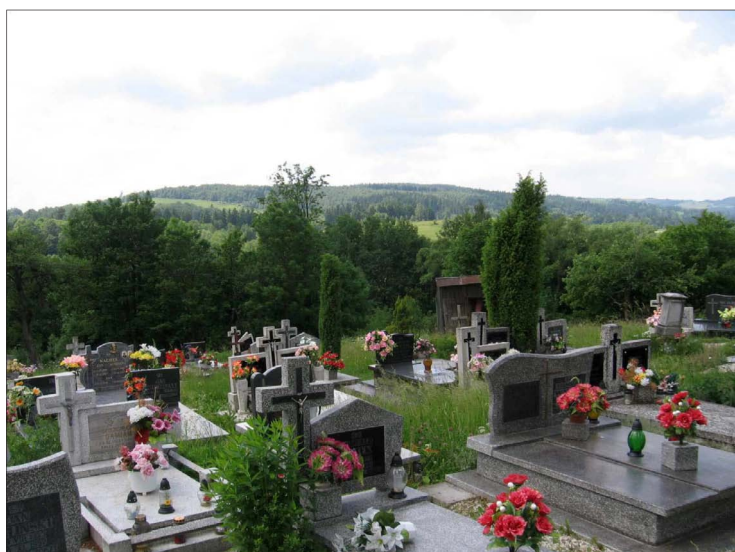
Znakiem identyfikującym grób było dawniej drzewo. Rolę tę przejął krzyż, określany mianem „drzewa przenaświadczonego” [Kolbuszowski 1996]. Na grobach chrześcijańskich krzyż jest znakiem wiary zmarłego w życie wieczne. Jest symbolem męczeńskiej śmierci Chrystusa, znakiem nadziei, obietnicą i zapowiedzią zmartwychwstania. W kulturze współczesnej krzyż stał się jednak przede wszystkim identyfikatorem grobu. Stawia się go również na grobach osób niewierzących [Kolbuszowski 1996].

W Boboszowie nagrobki zajmują północną i zachodnią część cmentarza, otaczając kościół łukiem. W części północnej groby ułożone są w równoległych rzędach o przebiegu równoleżnikowym (fot. 20). Wszystkie tablice nagrobne skierowane są ku świątyni, w kierunku południowym. W części zachodniej groby złożone zostały w rzędach o przebiegu południkowym. Tablice skierowane są w stronę kościoła, a więc ku wschodowi.

⁴ „Na polach grzebalnych, przeznaczonych na groby zwykle, groby i odstępy między grobami powinny mieć następujące wymiary: 1) dla zwłok dzieci do lat 6: długość 1,2 m, szerokość 0,6 m, głębokość 1,2 m, odstępy – od strony dłuższego boku 0,3 m, a od strony krótszego 0,4 m; 2) dla pozostałych zwłok: długość 2 m, szerokość 1 m, głębokość 1,7 m, odstępy – od każdego boku po 0,5 m; 3) dla urn ze szczątkami zwłok: długość 0,6 m, szerokość 0,4 m, głębokość 1 m, odstępy – od strony dłuższego boku 0,3 m, a od strony krótszego 0,4 m.”. Rozporządzenie Ministrów Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska oraz Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 20 października 1972 r. w sprawie urządzania cmentarzy, prowadzenia ksiąg cmentarnych oraz chowania zmarłych (Dz. U. 1972 r. Nr 47 poz. 299), §5.2.

⁵ j.w., §10.

Na cmentarzu znajduje się sto czternaście nagrobków. Trzynaście z nich nie ma inskrypcji, oznaczone są jedynie krzyżami – kamiennymi, żeliwnymi i drewnianymi. Na pozostałych nagrobkach widnieją czytelne daty pochówków. I tak, pośród dziewięćdziesięciu siedmiu pomników polskich znajdują się cztery niemieckie sprzed 1945 roku. Tabela 1 przedstawia zestawienie liczb nagrobków z inskrypcjami w poszczególnych przedziałach czasowych.

Fot. 20. Nagrobki na cmentarzu w Boboszowie – czerwiec 2006 r. (fot. A. Zaręba)
Photo 20. Gravestones in the cemetery in Boboszów – June 2006

Tabela 1
Table 1

Liczba nagrobków i daty na inskrypcjach na cmentarzu w Boboszowie
Number of tombstones and dates on the inscriptions at the cemetery in Boboszów

Przedział czasowy Time interval		Liczba nagrobków (w maju 2006 r.) Number of tombstones (in May 2006)
Lata – Years	1930–1939	4
	1940–1949	1
	1950–1959	11
	1960–1969	9
	1970–1979	17
	1980–1989	12
	1990–1999	34
po roku – after the year 2000 <		13

Źródło: Opracowano na podstawie badań terenowych w Boboszowie w dniu 20.05.2006 (A. Grochowska)
Source: Prepared based on field study in Boboszów on May 20, 2006

W części północnej cmentarza znajduje się najwięcej nagrobków z lat 70. XX w. Tam też mieszczą się nagrobki niemieckie (fot. 21). W części zachodniej pola grzebalnego przeważają pomniki z lat 90. ubiegłego stulecia i tylko w tej części cmentarza znajdują się groby z lat 50. XX w.

Fot. 21. Boboszczów – nagrobki niemieckie – maj 2006 r. (fot. A. Grochowska)
Photo 21. Boboszczów – a German gravestone – May 2006

Na cmentarzu w Gniewoszowie znajdują się czterdzieści cztery nagrobki. Pole grzebalne jest podzielone na część południową i zachodnią. W części południowej znajduje się czternaście grobów, na których brak inskrypcji. Pięć z nich zaakcentowanych jest w krajobrazie krzyżami kamiennymi, trzy – krzyżami żeliwnymi, trzy – krzyżami drewnianymi, na trzech pozostały już tylko fragmenty płyt nagrobnych. Daty znajdują się na pozostałych trzydziestu nagrobkach ujętych w tabeli 2 w poszczególnych przedziałach czasowych.

W zachodniej części groby ułożone są w równoległych rzędach o przebiegu południkowym wzdłuż muru ogrodzeniowego. Tablice pomników przylegających do ogrodzenia skierowane są ku wschodowi, tak jak kościół. Pozostałe nagrobki orientowane są na zachód, ku zabudowaniom miejscowości. Ponadto wzdłuż zachodniej części muru ogrodzeniowego znajdują się dwa krzyże kamienne, fragment płyty nagrobnej, dwa współczesne nagrobki z lat 2002 i 2003 oraz niemiecki pomnik z 1899 r., który według inskrypcji jest najstarszym nagrobkiem na tym cmentarzu. Przy północnej ścianie muru złożono płyty nagrobne, jak również fragmenty kamieniarki z przekopanych grobów

niemieckich (fot. 21, 22, 23). Wśród nich znaleźć można: krzyże kamienne oraz osiem tablic, z których odczytano następujące daty: 1869–1922, 1849–1926, 1867–1926, 1871–1927, 1864–1928, 1900–1930, 1865–1934, 1860–1935. Daty na tych nagrobkach wskazują, że pod pochówki zagospodarowywano kolejne zachodnie części pola grzebalnego oraz jego północne obrzeża.

Tabela 2
Table 2

Liczba nagrobków i daty na inskrypcjach na cmentarzu w Gniewoszowie
Number of tombstones and dates on the inscriptions at the cemetery in Gniewoszków

Przedział czasowy Time interval		Liczba nagrobków (w maju 2006 r.) Number of tombstones (in May 2006)
Lata – Years	1940–1949	2
	1950–1959	1
	1960–1969	3
	1970–1979	4
	1980–1989	5
	1990–1999	10
po roku – after the year 2000 <		5

Źródło: Opracowano na podstawie badań terenowych w Boboszowie w dniu 20.05.2006 (A. Grochowska)
Source: Prepared based on field study in Gniewoszków on May 20, 2006

W Kamieńczyku nagrobki znajdują się w północnej części cmentarza, ułożone w równoległych rzędach o przebiegu południkowym. Natomiast tablice nagrobne skierowane są ku wschodowi, zgodnie z orientacją kościoła i spadkiem terenu. Na cmentarzu znajduje się czterdzieści sześć wolno stojących nagrobków, w tym czternaście podmurówek bez płyt nagrobnych, dwie tablice nagrobne złożone za kościołem, krzyż kamienny, cztery krzyże drewniane zawieszane na północnej ścianie świątyni oraz fragmenty cmentarnej kamieniarki. Dziewięć nagrobków, spośród 34 istniejących, nie ma inskrypcji lub są one nieczytelne. Na dwóch z nich nie można odczytać dat pochówków, natomiast na trzydziestu dwóch widnieje komplet dat i tym samym stwierdzić można, że postawione zostały przed 1945 r. Tabela 3 przedstawia liczbę nagrobków i przedział czasowy inskrypcji znajdujących się na cmentarzu w Kamieńczyku.

Po drugiej wojnie światowej, w latach 1948–1951 i 1951–1952, odbyły się na cmentarzu tylko dwa pochówki. Ciała dzieci złożone zostały we wspólnym grobie. Jest to jedyny w Kamieńczyku nagrobek polski, pozostałe są niemieckie (fot. 24, 25). Pogrzeby dzieci odbyły się, pomimo tego że cmentarz nie był już użytkowany⁶.

⁶ Na podstawie rozmów z mieszkańcami Kamieńczyka przeprowadzonych w dniu 14.01.2006.

Fot. 22. Gniewoszków – niemieckie płyty inskrypcyjne umieszczone przy północnej stronie ogrodzenia – maj 2006 r. (fot. A. Grochowska)

Photo 22. Gniewoszków – German inscription plates located by the north side of fence – May 2006

Fot. 23. Gniewoszków – niemieckie płyty inskrypcyjne – maj 2006 r. (fot. A. Grochowska)

Photo 23. Gniewoszków – German inscription plates – May 2006

Tabela 3
Table 3

Liczba nagrobków i daty na inskrypcjach na cmentarzu w Kamieńczyku
Number of tombstones and dates on the inscriptions at the cemetery in Kamieńczyk

Przedział czasowy Time interval	Liczba nagrobków (w maju 2006 r.) Number of tombstones (in May 2006)	
Sprzed – Before 1900 r.	3	
Lata – Years	1900–1909	4
	1910–1919	7
	1920–1929	7
	1930–1939	10
	1940–1949	3

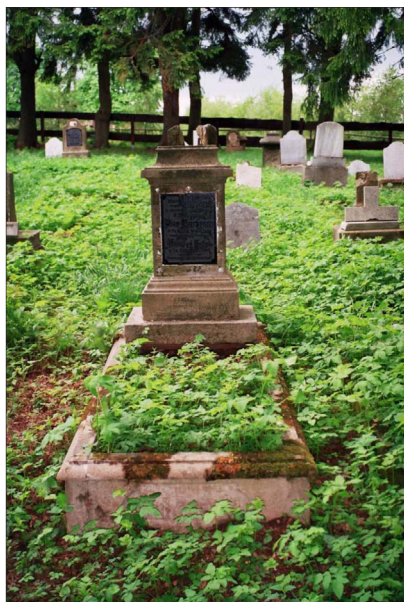
Źródło: Opracowano na podstawie badań terenowych w Boboszowie w dniu 20.05.2006 (A. Grochowska)
Source: Prepared based on field study in Kamieńczyk on May 20, 2006

W rozmieszczeniu grobów w Kamieńczyku trudno dopatrzeć się czasowej hierarchii – między pochówkami z lat 1900–1909 znajdują się groby z lat 1940–1949. Zauważyć można jednak, że najwięcej nagrobków sprzed 1920 r. usytuowanych jest w zachodniej części pola grzebalnego, w pobliżu furty i kostnicy. Natomiast groby późniejsze, z lat 30. XX w., otaczają wcześniejsze pochówki w północnej i południowej części cmentarza. Na tej podstawie można sądzić, że najstarsza część cmentarza znajduje się od strony kostnicy, a cmentarz rozszerzał się w kierunku południkowym.

Ciekawym elementem cmentarza w Kamieńczyku są cztery krzyże drewniane, zawieszane na zewnętrznej ścianie kościoła (fot. 26). Znajdują się na nich inskrypcje upamiętniające zmarłych. Na trzech krzyżach odczytać można daty: –1931, 1912–1932, 1830–1933.

W miejscowości Lesica nagrobki skupione są we wschodniej i zachodniej części cmentarza, natomiast centralna jego część jest pusta (fot. 27). Z przeprowadzonych wizji lokalnych i analiz wynika, że w ułożeniu grobów brak jest porządku.

Pojedyncze niemieckie nagrobki, niezniszczone podczas prac remontowych kościoła i jego otoczenia, znajdują się w części zachodniej pola grzebalnego (fot. 28). Jest ich w sumie jedenaście – w tym sześć nie ma inskrypcji lub też są one nieczytelne. Pięć pozostałych jest zwróconych tablicami ku wschodowi, zgodnie z orientacją kościoła, i widnieją na nich daty: 1853–1918, 1874–1918, 1902–1927, 1858–1928, 1857–1933. Wzdłuż muru wśród zachowanych nagrobków złożone zostały fragmenty zniszczonych pomników. Z dwóch tablic można odczytać daty: 1842–1912 i 1894–1927, reszta to tylko części cmentarnej kamieniarki, którą odnaleźć można również poza murem ogrodzeniowym, od strony pól. Po wschodniej stronie pola grzebalnego znajduje się szesnaście nagrobków, w tym jeden niemiecki z roku 1906 i piętnaście polskich (fot. 29). Tabela 4 zawiera informacje dotyczące liczby nagrobków na omawianym cmentarzu w poszczególnych przedziałach czasowych.

Fot. 24. Kamięńczyk – nagrobki niemieckie – czerwiec 2006 r. (fot. A. Grochowska)
 Photo 24. Kamięńczyk – German gravestones- June 2006

Fot. 25. Niemieckie nagrobki na cmentarzu w Kamięńczyku – czerwiec 2006 r. (fot. A. Grochowska)
 Photo 25. German gravestones at the cemetery in Kamięńczyk – June 2006

Fot. 26. Drewniane krzyże na ścianie kościoła na cmentarzu w Kamińcyku – czerwiec 2006 r.
(fot. A. Grochowska)

Photo 26. Wooden crosses on a church wall at the cemetery in Kamińcyku – June 2006

Fot. 27. Miejsce bez nagrobków w części centralnej cmentarza w Lesicy maj 2006 r. (fot. A. Zaręba)
Photo 27. A place without gravestones in the central part of the cemetery in Lesica – May 2006

Fot. 28. Niemieckie nagrobki w części zachodniej cmentarza w Lesicy – maj 2006 r.
(fot. A. Grochowska)

Photo 28. German gravestones in the west part of the cemetery in Lesica – May 2006

Fot. 29. Cmentarz w Lesicy. Po lewej nagrobek niemiecki zaadaptowany na nagrobek polski, po prawej nagrobek polski – krzyż z pręta zbrojeniowego – maj 2006 r. (fot. A. Grochowska)

Photo 29. The cemetery in Lesica. On the left a German tombstone adapted as a Polish one, on the right a Polish tombstone – the cross made of reinforcement bar – May 2006

Tabela 4
Table 4

Liczba nagrobków i daty na inskrypcjach na cmentarzu w Lesicy
Number of tombstones and dates on the inscriptions at the cemetery in Lesica

Przedział czasowy Time interval	Liczba nagrobków (w maju 2006 r.) Number of tombstones (in May 2006)	
Lata – Years	1900–1909	1
	1940–1949	2
	1950–1959	5
	1960–1969	1
	1970–1979	1
	1980–1989	2
Brak inskrypcji – No inscription	4	

Źródło: Opracowano na podstawie badań terenowych w Boboszowie w dniu 20.05.2006 (A. Grochowska)
Source: Prepared based on field study in Lesica on May 20, 2006

Z analiz wynika, że dziewięć nagrobków zwróconych jest tablicami w kierunku wschodnim, sześć – usytuowanych wzdłuż ogrodzenia – w kierunku zachodnim i jeden zwrócony ku południowi. Analizując lokalizację grobów i daty na tablicach nagrobnych, zauważono, że jedyną zależnością między czasem pochówku a miejscem na cmentarzu jest wspomniany już podział pola grzebalnego na stronę niemiecką i polską. Tak więc, od 1945 r. pochówki odbywały się w części wschodniej cmentarza. Wydaje się jednak, że podział ten stracił już na aktualności, gdyż grób z 2006 r. został zlokalizowany po zachodniej stronie pola grzebalnego, w pobliżu wejścia na cmentarz.

Od połowy do końca XX w. zniszczono i rozkradziono niemieckie nagrobki w Boboszowie. Wywożono płyty nagrobne z czarnego granitu oraz metalowe ozdoby pomników. Nagrobki posłużyły również jako materiał budowlany. Po 1945 r. zbudowano z nich most na Boboszu, ich fragmenty nadal leżą w korycie potoku. Cmentarną kamieniarkę odnaleźć można też w fundamentach jednej z miejscowych stodół⁷. W Lesicy w 1981 r. łupem szabrownika padły rzeźbione płyty nagrobne wykonane z piaskowca⁸. Dewastacja, jakiej uległy lesickie niemieckie groby podczas zeszłorocznych prac remontowych wokół kościoła, nie wynikała już z materialnych pobudek, ale z braku poszanowania dla dziedzictwa kulturowego. Podobny los spotkał przedwojenne nagrobki na cmentarzu w Gniewoszowie. Śladem po przekopanych niemieckich kwaterach są pojedyncze zachowane płyty nagrobne i fragmenty kamieniarki. Z cmentarza w Kamieńczyku, w latach 50. i 60. XX w., ksiądz wywiózł na sprzedaż nagrobki z czarnego granitu⁹. Łupem szabrowników padły nagrobki najcenniejsze ze względu na kamień, z jakiego były wykonane oraz zdobienia. Można więc założyć, że ocalałe niemieckie pomniki czy też ich fragmenty to te, które uznane zostały za bezwartościowe. Wiele z nich zaskakuje jednak swoimi oryginalnymi formami.

⁷ Na podstawie wywiadów z mieszkańcami Boboszowa przeprowadzonych w dniu 05.01.2006.

⁸ Na podstawie wywiadów z mieszkańcami Lesicy przeprowadzonych w dniu 26.02.2006.

⁹ Na podstawie wywiadów z mieszkańcami Kamieńczyka przeprowadzonych w dniu 14.01.2006.

Na wszystkich czterech cmentarzach przeważają nagrobki wykonane z piaskowca, pozostałe są granitowe. Większość ma formę prostokątnego cokołu, często zwieńczonego łukiem, umieszczonego na jedno- lub dwustopniowym postumencie. W polu prostokąta znajduje się tablica inskrypcyjna otoczona rzeźbionym w kamieniu motywem zdobniczym – niekiedy jest to prosty ryt w formie liniowych nacięć, czasem ornament roślinny lub krzyż. Tablice inskrypcyjne wykonane są z czarnego marmuru lub fajansu. Na ciemnym tle napisy są białe, na tle białym – czarne, wszystkie pisane tzw. gotykiem. Ceramiczne tablice są zazwyczaj zdobione ornamentem roślinnym, często złożonym. Na wielu nagrobkach zachowały się zdjęcia w formie porcelanowych medalionów. Druga, powszechnie występująca na analizowanych cmentarzach forma pomnika nagrobnego różni się od wcześniej opisanego przede wszystkim wyglądem cokołu. Jest on wyższy i smuklejszy oraz zwieńczony kamiennym lub żeliwnym krzyżem. Kilka nagrobków zwraca uwagę swoim oryginalnym kształtem i elementami dekoracyjnymi. Zachowane na cmentarzu w Boboszowie niemieckie pomniki wyróżniają się dobrym stanem. Najokazalszym jest nagrobek umieszczony na dwustopniowym, zdobionym postumencie, o cokole z tablicą inskrypcyjną wykonaną z czarnego marmuru, zwieńczony kamiennym, półkolistym daszkiem i zdobiony rzeźbionym krzyżem oraz motywem roślinnym. Na cmentarzu w Gniewoszowie, pośród ocalałych płyt nagrobnych, wyróżnia się jedna z płaskorzeźbą przedstawiającą Chrystusa Dobrego Pasterza trzymającego owcę, symbolizującą duszę, która została zbawiona. Również w Gniewoszowie mieści się pomnik, który swoją manierą nawiązuje do sztuki epoki romantyzmu. Na dwustopniowym podmurowaniu znajduje się cokół zwieńczony kamiennym krzyżem i rzeźbą postaci kobiecej z głową wspartą na ramionach krzyża i obejmującej go prawą ręką. Na cmentarzu w Lesicy stoi cokół pomnika o zdobieniu w formie maswerku. W ten wykuty w kamieniu wzór wkomponowano współczesną tablicę inskrypcyjną z czarnego marmuru. Śruby mocujące płytę mają białe, plastikowe zakończenia. Całość nagrobka zwieńczono krzyżem wykonanym z prętów metalowych.

Po przekopaniu grobów i likwidacji nagrobków niemieckich uzyskano z czasem teren grzebalny przeznaczony na pochówki polskie. Widoczne są wprowadzone nowe elementy wystroju przestrzeni cmentarnej. Formy pomników nagrobnych stawianych w Lesicy, Gniewoszowie i Boboszowie po 1945 r. niczym nie różnią się od tych spotykanych na nowych, powojennych cmentarzach w regionie i we Wrocławiu. Nagrobki mają kształt prostopadłościanów z pionowo postawioną na nich tablicą inskrypcyjną. Wykonane są z szarego lub czarnego granitu i lastriko. Niekiedy na grobach umieszczone są jedynie proste, drewniane krzyże. Interesujące są współczesne dekoracje na nagrobkach. Przykładem mogą być dwa polskie groby w Lesicy, które wyróżniają się materiałem, jaki przeznaczono do ich przyozdobienia. Jeden z nagrobków pokryty jest ceramicznymi płytkami kuchennymi, nad drugim wznosi się krzyż z pręta zbrojeniowego.

Przykład Lesicy jest dowodem na to, że brak nadzoru nad starymi cmentarzami i przedwojennymi nagrobkami prowadzi do samowoli i niszczenia regionalnego dziedzictwa kulturowego. Należałoby zatem jak najszybciej podjąć działania w celu przywrócenia tym miejscom przede wszystkim należnego im szacunku, a następnie przystąpić do ich zabezpieczenia i odbudowy. Wydaje się to jednak pozostawać w sferze marzeń, skoro instytucja, która nawet w nazwie – Służba Ochrony Zabytków – definiuje

przedmiot swoich kompetencji, nie podjęła do tej pory żadnych działań interwencyjnych nawet po otrzymaniu informacji o dokonywanych zniszczeniach na cmentarzu w Lesicy, a Karty Cmentarzy w Kamieńczyku, Lesicy i Boboszowie wypełnione zostały siedem lat temu. We wnioskach z zakresu niezbędnej dokumentacji zalecono wykonanie kart nagrobków z początku dwudziestego wieku [Karty Cmentarzy w Kamieńczyku, Lesicy, Boboszowie 1999]. Niestety, przez ponad pół wieku od zakończenia II wojny światowej nikt nie zainteresował się pozostawionymi niemieckimi nagrobkami na tyle, aby sporządzić ich dokumentację. Dopiero pod koniec lat 80. zwrócono uwagę na wartości kulturowe i historyczne opisywanych założeń.

6.5. Roślinność

Od stuleci zieleń łączy się nierozdzielnie z kultem religijnym i z tradycją wznoszenia obiektów sakralnych. Cmentarze stanowią szczególną grupę założeń ogrodowych, w których wyjątkową rolę odgrywają drzewa. Cmentarze, oprócz swojej podstawowej funkcji grzebalnej, prawie w każdym wypadku stały się terenami zielonymi wpływającymi na nastrój zadumy i skupienia. Funkcja zieleni cmentarnej ulegała przemianom na przestrzeni wieków. Początkowo rola zieleni ograniczała się do funkcji ochronnych. Wysokie drzewa i krzewy miały chronić przed pożarem. Z czasem zieleń stała się ważnym elementem organizującym przestrzeń zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz cmentarza. Za jej pomocą podkreślano układ kompozycyjny cmentarza – układ ścieżek, rozplanowanie kwater. Poprzez zieleń wyrażano także potrzeby estetyki [Majdecka-Strzeżek 2003]. Zadrzewienie na cmentarzach ma charakter ażurowy, aby zapobiec jego zawilgoceniu. Wysokie drzewa izolują pola grzebalne, tłumią hałas. Stanowią także tło dla nagrobków [Niemirski 1973]. Żywopłotem wydzielane są mniejsze kwatery grzebalne. Trawniki i kwietniki mają przede wszystkim znaczenie dekoracyjne. Interesującą grupą roślin cmentarnych są pnącza, które stosuje się przy obiektach architektonicznych, grobach i ogrodzeniach [Niemirski 1973].

Kościół oraz drzewa na cmentarzu stanowią dominantę krajobrazową niezależnie od powierzchni cmentarza. Kościół usytuowany na wzniesieniu, rzędy wysokich drzew oraz mur cmentarza są elementami typowymi dla krajobrazów wiejskich Polski. W krajobrazie cmentarz postrzegany jest jako wysoka grupa zieleni, wyodrębniona dodatkowo ogrodzeniem. Drzewa sadzono wzdłuż ogrodzenia cmentarza i kościoła. Sylwetki drzew z daleka miały sygnalizować miejsce zmarłych [Majdecka-Strzeżek 2003].

W komponowaniu i doborze gatunkowym roślinności cmentarnej ważną rolę odgrywa jej znaczenie symboliczne i kulturowe. W religijnej świadomości pierwotnego człowieka drzewo symbolizowało wszechświat, ponieważ przez swoje coroczne obumieranie i powracanie do życia odtwarzało niejako jego dzieje. Drzewo, zakorzenione głęboko w ziemi, wyrastające ponad wszystkie żywe istoty, stało się drzewem świata – osią świata łączącą niebo z ziemią.

W tradycji słowiańskiej zmarłych chowano często w sadach pod drzewami owocowymi. Według wierzeń słowiańskich dusza zmarłego albo wcielała się w drzewo, albo stawała się ptakiem. Zniszczenie drzewa równało się więc unicestwieniu siedliska du-

szy [Kolbuszewski 1996]. W średniowieczu kult drzew na cmentarzach uzewnętrznił się także w zwyczaju grzebania zmarłych w sadach. Drzewa stawały się miejscami świętymi, dzięki nim możliwe było przekroczenie granicy rozdzielającej krainę żywych i umarłych. W średniowiecznych klasztorach symetrycznie rozplanowanym mogiłom towarzyszyły rzędy drzew owocowych. Całość założenia przybierała formę cmentarza-sadu. Ważnym akcentem znajdującym się w środku cmentarza była figura stojącego krzyża.

Kolejne epoki kultywowały również tradycję sadzenia roślinności na cmentarzach i na grobach, nadając im znaczenie symboliczne [Majdecka-Strzeżek 2003]. Chętnie sadzono cyprysy, tuje, kaliny, popularne były formy płaczące drzew. Nierozzerwalnie z cmentarzami związane są lipy (*Tilia cordata*). Jako drzewa długowieczne uważano je w tradycji chrześcijańskiej za święte. Symbolizowały Sąd Ostateczny. W tradycji ludowej zapach kwiatów lipy miał być odwrotnością zapachu zwłok. Lipami często obsadzano aleje łączące cmentarz z kościołem lub drogą publiczną.

W kulturze ludowej sadzenie drzew „kolczastych”, m.in. głógów, miało uniemożliwić zmarłemu wydostanie się spod ziemi i składanie nocnych wizyt żywym [Majdecka-Strzeżek 2003]. Cmentarne drzewa i nagrobna roślinność były traktowane ze szczególnym szacunkiem ze względu na ludowe wierzenia [Kolbuszewski 1996]. Drzewa, krzewy i kwiaty są w świadomości ludzkiej odbierane współcześnie jako niezbędny i nieodłączny składnik założeń cmentarnych, ale dla większości odwiedzających cmentarze – ich treści i znaczenie symboliczne pozostają nieznanne i niezrozumiałe [Majdecka-Strzeżek 2003].

Granice cmentarza w Boboszowie według inwentaryzacji wykonanej w 1999 r. wyznaczał szpaler trzydziestu dwóch drzew, w tym dwudziestu jeden świerków, dziewięciu klonów, jednej brzozy i jednej daglezji [Karta Cmentarza w Boboszowie 1999] (fot. 30). Stan zdrowotny starodrzewu oraz ogólny stan zachowania zieleni na cmentarzu oceniony został jako dobry [Karta Cmentarza w Boboszowie 1999]. Drzewa okalające cmentarz zostały usunięte, ponieważ ich system korzeniowy kruszył mur ogrodzeniowy cmentarza. Śladem po wyciętych drzewach są pnie znajdujące się wzdłuż ogrodzenia (fot. 31). Z drugiej strony, korzenie drzew podtrzymywały skarpe (fot. 32). Ich wycięcie rozpoczęło proces stopniowego obsuwania się tarasu, na którym znajduje się cmentarz. Spływająca woda deszczowa powoduje osuwanie się cmentarza w kierunku północnym. Taki stan rzeczy może w przyszłości zagrozić nawet budynkowi kościoła. Stosuje się zabiegi zmierzające do zatrzymania negatywnego procesu, poprzez wzniesienie wału ziemnego wzmocnionego kamieniami polnymi. Są to jednak działania niewystarczające. Jedyne wskazaniem jest przeprowadzenie właściwej melioracji cmentarza i odprowadzenie wody deszczowej poza jego obręb oraz ponowne posadzenie drzew i krzewów podtrzymujących korzeniami taras ziemny.

Fot. 30. Drzewa wyznaczające granice cmentarza – czerwiec 2006 r. (fot. A. Grochowska)
Photo 30. Trees determining the cemetery boundaries – June 2006

Fot. 31. Pozostałości po wyciętych drzewach na cmentarzu w Boboszwów – czerwiec 2007 r.
(fot. A. Krzemińska)
Photo 31. Residue after felled trees at the cemetery in Boboszwów

Pole grzebalne cmentarza w Gniewoszowie zarośnięte jest trawą i chwastami. Ponad trawę wyrastają pojedyncze żywotniki i krzew bzu. Cmentarz otoczony niewysokim murem kamiennym, pozbawiony zadrzewienia tworzy ciekawą kompozycję przestrzenną (fot. 33). W przyszłości powinno zachować się jego otwarty na krajobraz charakter. Wzdłuż granicy cmentarza w Kamieńczyku według inwentaryzacji z 1999 r. rósł szpaler trzydziestu pięciu świerków, urozmaicony trzema klonami [Karta Cmentarza w Kamieńczyku 1999]. Obecnie dwa świerki są złamane i nadają się do wycięcia. Część świerków, rosnących na jego terenie, znajduje się w złym stanie zdrowotnym. Rząd drzew składający się głównie ze świerków, klonów i brzoź otacza cmentarz, od południa i wschodu, po zewnętrznej stronie ogrodzenia. Wnętrze cmentarza zarośnięte jest samosiewem – trawą i chwastami. Pole grzebalne porasta wysoka trawa i chwasty, zatracają one układ kompozycyjny cmentarza, przebieg ścieżek i granice kwater. Przy niektórych grobach posadzone zostały żywotniki. Na cmentarzu rosną pojedyncze krzewy – żywotnik, bukszpan i róża. Stan zdrowotny starodrzewu oraz ogólny stan zachowania zieleni oceniony został w 1999 r. jako dobry [Karta Cmentarza w Kamieńczyku 1999], a sam cmentarz opisany został jako zaniedbany i zarośnięty. Konserwator zabytków w zakresie prac porządkowych zalecił oczyszczenie wnętrza z zarośli [Karta Cmentarza w Kamieńczyku 1999]. Sylwetki drzew otaczających cmentarz w Kamieńczyku wskazują z daleka miejsce chowania zmarłych. Wzbogacają również krajobraz, kontrastując z łąkami, polami uprawnymi i zabudową wsi (fot. 34).

Cmentarz w Lesicy przeżył w ostatnim czasie niekorzystne zmiany (fot. 35). Po rosnących tu parę lat temu lipach i jesionach nie pozostał żaden ślad. Zachowane zostały tylko dwie lipy rosnące przy prezbiterium, ale nie w granicach pola grzebalnego. Drzewa obumarły w wyniku nieudolnie przeprowadzonych prac melioracyjnych wokół kościoła.

Wszystkie cztery analizowane cmentarze należały przed zmianą ustawy o ochronie dóbr kultury w 2003 r. do strefy „A” ścisłej ochrony konserwatorskiej. W strefie tej obowiązywały następujące zasady: „zachowanie historycznego układu przestrzennego ze wszystkimi elementami, konserwacja zachowanych głównych elementów układu przestrzennego, (...) każdorazowa konieczność uzyskania zezwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków dla wszelkiej działalności budowlanej, wymóg konsultowania i uzyskiwania każdorazowo zgody WKZ dla wszelkich zmian (...) oraz przebudowy, rozbudowy i remontów wszelkich obiektów w strefie (Dz. U z 1999 r. nr 98, poz. 1150). Zastanawiające jest więc, kto wydał zezwolenie i kto nadzorował remont cmentarza w Lesicy i Boboszowie, które po pracach ziemnych wokół kościoła straciły swój pierwotny wygląd, obecnie trudny do odtworzenia.

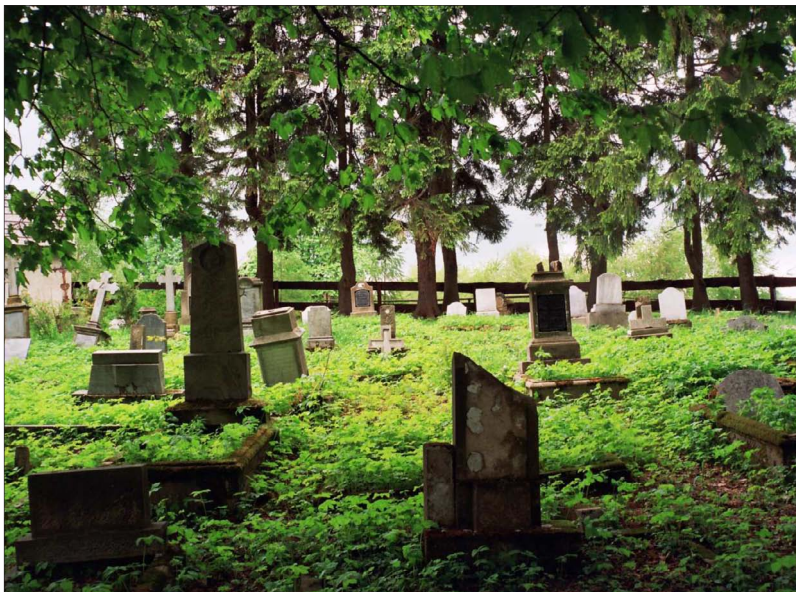

Fot. 32. Wał ziemny wzmocniający skarpe na cmentarzu w Boboszowie – czerwiec 2007 r.
(fot. A. Krzemińska)

Photo 32. Earth embankment reinforcing the scarp at the cemetery in Boboszów – June 2007

Fot. 33. Pole grzebalne w Gniewoszowie porośnięte trawą – czerwiec 2006 r. (fot. A. Zaręba)
Photo 33. Burying ground in Gniewoszów overgrown with Grass – June 2006

Fot. 34. Wnętrze cmentarza w Kamięńczyku – czerwiec 2006 r. (fot. A. Grochowska)
Photo 34. Interior of the cemetery in Kamięńczyk – June 2006

Fot. 35. Wnętrze cmentarza w Lesicy – maj 2006 r. (fot. A. Zaręba)
Photo 35. Interior of the cemetery in Lesica – May 2006

6.6. Inne obiekty na terenie cmentarza

Przy wschodnim wejściu na cmentarz w Boboszowie, przy kościele, wznosi się prosty, drewniany krzyż. Frontem zwrócony jest do drogi, w kierunku wschodnim (fot. 36). Natomiast w Gniewoszowie, przy głównej drodze wiejskiej, przed wejściem na schody prowadzące do kościoła znajduje się kamienny krzyż (fot. 37).

Na cmentarzu w Kamieńczyku, przy ogrodzeniu od zachodniej strony, tuż przy furcie, stoi kostnica z drugiej połowy XIX w. [Karta Cmentarza w Kamieńczyku 1999]. Kostnica i cmentarz nie są użytkowane. Budynek ma plan prostokąta. Wejście znajduje się od strony południowej, w ścianie wschodniej są dwa, ostrołukowe otwory okienne. Kostnica ma tradycyjną, murowaną konstrukcję na cokole kamiennym. Ściany są tynkowane, gładkie. Całość przykryta jest dwuspadowym, symetrycznym dachem o konstrukcji drewnianej i nachyleniu połaci około 45°. Pokrycie dachu stanowi gont. Kostnica w kalenicy ma wysokość około czterech metrów (fot. 38). Do założenia cmentarnego w Kamieńczyku należą również pomnik poległych w I wojnie światowej, znajdujący się przy drodze, u podnóża stoku wzniesienia, na którym stoi kościół. Na płycie z piaskowca widnieją osiemnaście nazwisk poległych. W narożnikach pomnika rosną cztery lipy (fot. 39).

Na cmentarzu w Lesicy, jako przedłużenie muru od strony północnej, znajduje się ściana szczytowa kostnicy z drugiej połowy XIX w. (fot. 40) [Karta Cmentarza w Lesicy 1999]. Bryła budynku mieści się częściowo poza obrębem ogrodzenia cmentarza. Kostnica założona została na planie prostokąta. Wejście znajduje się od strony południowej, w ścianach wschodniej i zachodniej są dwa, prostokątne otwory okienne. Budynek ma tradycyjną, murowaną konstrukcję (fot. 40). Ściany są tynkowane, gładkie. Całość przykryta jest dwuspadowym, symetrycznym dachem o konstrukcji drewnianej i nachyleniu połaci około 45°. Pokrycie dachu stanowią łupki. Kostnica w kalenicy ma wysokość około trzech metrów. Współcześnie w kostnicy składowane są fragmenty zniszczonych nagrobków.

Fot. 36. Drewniany krzyż przed kościołem w Boboszowie – czerwiec 2006 r. (fot. A. Grochowska)
Photo 36. Wooden cross in front of the church in Boboszów – June 2006

Fot. 37. Kamienny krzyż przed wejściem na teren cmentarza i kościoła w Gniewoszowie –
czerwiec 2006 r. (fot. A. Zaręba)

Photo 37. Wooden cross before the entrance to the cemetery and church area in Gniewoszów -
June 2006

Fot. 38. Kamięczek – kostnica – czerwiec 2006 r. (fot. A. Grochowska)

Photo 38. Kamięczek – the morgue – June 2006

Fot. 39. Kamieńczyk – pomnik poległych w I wojnie światowej – maj 2006 r. (fot. A. Grochowska)
Photo 39. Kamieńczyk – memorial to the fallen in World War I – May 2006

Fot. 40. Lesica – kostnica – maj 2006 r. (fot. A. Grochowska)
Photo 40. Lesica – the morgue – May 2006

7. Stan zachowania wartości kulturowych cmentarzy

Po wojnie, w latach 50. i 60. XX w., na wszystkich czterech analizowanych cmentarzach miały miejsce akty wandalizmu. Zniszczone zostały płyty i tablice nagrobne, pomniki oraz kamienne i metalowe zdobienia¹⁰. W pierwszych latach po wojnie – największej dewastacji uległy cmentarze w Gniewoszowie i Boboszowie, na których po przekopaniu grobów i likwidacji nagrobków niemieckich niewiele pozostało pamiątek po ludności zamieszkującej wioski przed 1945 r. Przypominają o nich jedynie pojedyncze pomniki i fragmenty tablic nagrobnych. W porównaniu z Gniewoszowem i Boboszowem cmentarz w Kamieńczyku zaskakuje dobrym stanem zachowania całego założenia. Wydaje się, że do jego zniszczenia przyczyniła się nie tyle świadoma działalność człowieka, co upływ czasu. Z relacji mieszkańców Lesicy wynika, że tamtejszy cmentarz również dotrwał do początku XXI w. w stanie dobrym¹¹. Niestety, zdewastowany został w 2005 r. podczas remontu. Na cmentarzu w Gniewoszowie akty wandalizmu nie powtórzyły się od lat 60. XX w., natomiast w Lesicy i Boboszowie miały miejsce również w ostatnich latach¹² (fot. 41–44).

Przemiany polityczne końca lat 80. i początku 90. XX w., w tym przyjęcie Polski do Rady Europy, zobowiązały nas porozumieniami międzynarodowymi do poszanowania obcego dziedzictwa kulturowego [Koćwin 2002]. Europejska Konwencja Kulturalna nakazała uznanie obiektów o europejskiej wartości kulturalnej, znajdujących się na terenach państw członkowskich, za „integralną część wspólnego dziedzictwa Europy” i „podjęcie odpowiednich kroków dla ich ochrony”¹³. Szczególne obowiązki dotyczące poszanowania niemieckiego dziedzictwa kulturowego nakłada na Polskę podpisany w Bonn, w dniu 17 czerwca 1991 r., Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, w którym obie umawiające strony zobowiązały się, że [Koćwin 2002]:

- „...będą współpracować w zakresie zachowania i opieki nad europejskim dziedzictwem kulturowym. Będą dbać o ochronę zabytków”;
- „...otoczą szczególną opieką znajdujące się na ich terytoriach miejsca i dobra świadczące o wydarzeniach historycznych oraz osiągnięciach i tradycjach

¹⁰ Na podstawie wywiadów z mieszkańcami Boboszowa, Kamieńczyka, Gniewoszowa i Lesicy przeprowadzonych odpowiednio w dniach – 05.01.2006, 14.01.2006, 29.01.2006, 26.02.2006..

¹¹ Na podstawie wywiadów z mieszkańcami Lesicy przeprowadzonych w dniu 26.02.2006

¹² Na podstawie wywiadów z mieszkańcami Boboszowa, Kamieńczyka, Gniewoszowa i Lesicy przeprowadzonych odpowiednio w dniach – 05.01.2006, 14.01.2006, 29.01.2006, 26.02.2006.

¹³ *Europejska Konwencja Kulturalna*, 19.12.1954 r., Paryż (ratyfikowana przez Polskę 16.11.1989 r.), Dz. U. 1990, nr 8, poz. 44, art. 5.

kulturalnych i naukowych drugiej Strony (...). Wspomniane miejsca i dobra kultury znajdują się pod ochroną prawa każdej ze Stron. Umawiające się Strony będą realizować w tym zakresie wspólne inicjatywy w duchu porozumienia i pojednania”;

- „...będą dążyć w takim samym duchu do rozwiązywania problemów związanych z dobrami kultury i archiwaliami, poczynając od pojedynczych przypadków”¹⁴.

Ponadto, międzynarodowe akty prawne obligują wszystkich sygnatariuszy do ochrony miejsc pamięci i prac związanych z rekonstrukcją miejsc pochówków. Nie one jednak decydują o postawie ludności terenów transgranicznych wobec dziedzictwa kulturowego regionu.

W Kamieńczyku, Gniewoszowie i Boboszowie z inicjatywy społecznej odbywają się akcje porządkowania cmentarzy i zbiórki funduszy na ich renowację, wykonywane są także drobne prace remontowe. O wygląd cmentarza w Boboszowie dba specjalnie w tym celu wynajęta osoba – grabarz – do której obowiązków należy m.in. koszenie trawy i odchwasczanie¹⁵. W Gniewoszowie mieszkańcy wioski mobilizowani są do podjęcia działań związanych z porządkowaniem i darowiznami, gdy zaistnieje taka potrzeba¹⁶. W Lesicy kwestiami finansowymi dotyczącymi cmentarza zajmują się Urząd Gminy i Kuria Świdnicka¹⁷. W Kamieńczyku o wygląd cmentarza dba się zwłaszcza przed Dniem Wszystkich Świętych (1 listopad) oraz przed festynami na św. Jana (24 czerwca) i św. Michała (29 czerwca). Święta te są również okazją do zbiórki pieniędzy na potrzebne remonty obiektów sakralnych. W celu pozyskania funduszy niezbędnych na ochronę i konserwację zabytkowego założenia sakralnego miejscowy ksiądz założył osobne konto bankowe¹⁸.

Zniszczenia, jakim uległy analizowane cmentarze, są właściwie już nieodwracalne. Nowe, wprowadzone po wojnie elementy ich urządzenia, będące nośnikami obcej dla regionu kultury materialnej, zaburzyły ich wcześniejszy krajobraz. Powojenne decyzje, związane z niemieckimi miejscami pochówków, można uznać za karygodne. Doprowadziły one do pozbawienia cmentarzy należnego im szacunku i przerwały naturalny historyczny proces rozwoju społeczno-kulturowego.

Zniszczenia nie tylko objęły nagrobki na cmentarzach, ale także cenny starodrzew. Zmianom uległo zagospodarowanie przestrzenne na terenie cmentarza w Boboszowie, w wyniku wadliwie prowadzonych prac konserwacyjnych doprowadzono do likwidacji drzew wyznaczających granice działki cmentarnej. Wycięcie drzew spowodowało stałe obsuwanie się tarasu ziemnego w kierunku północnym. Ten stan rzeczy wpłynąć może również na jakość wód podziemnych przyległych obszarów, jak również w przyszłości na bezpieczeństwo konstrukcji kościoła. Usypany wał ziemny, mający za zadanie utrzymać stabilność masy ziemi, nie spełnia swojego zadania (fot. 45, 46).

¹⁴ *Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*, 17.06.1991., Bonn, Dz. U. 1992, nr 14, poz. 56, art. 28.

¹⁵ Na podstawie wywiadów z mieszkańcami Boboszowa przeprowadzonych w dniu 05.01.2006.

¹⁶ Na podstawie wywiadów z mieszkańcami Gniewoszowa przeprowadzonych w dniu 29.01.2006.

¹⁷ Na podstawie wywiadów z mieszkańcami Lesicy przeprowadzonych w dniu 26.02.2006.

¹⁸ Na podstawie wywiadów z mieszkańcami Kamieńczyka przeprowadzonych w dniu 14.01.2006.

Fot. 41. Lesica – nagrobki zniszczone podczas prac melioracyjnych (fot. A. Grochowska)
Photo 41. Lesica – gravestones destroyed during drainage works

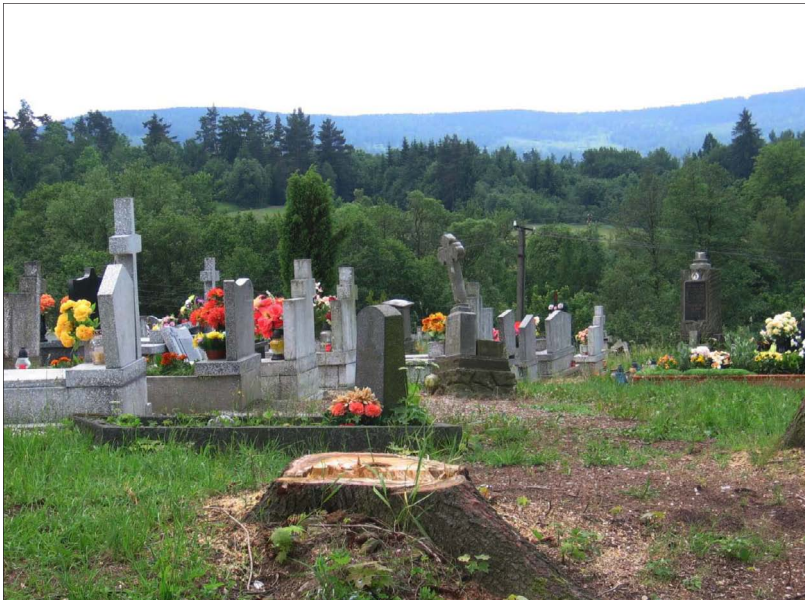
Fot. 42. Lesica – zniszczone nagrobki (fot. A. Grochowska)
Photo 42. Lesica – destroyed gravestones

Fot. 43. Lesica – pozostałości po zniszczonych nagrobkach (fot. A. Grochowska)
Photo 43. Lesica – remnants after destroyed gravestones

Fot. 44. Lesica – wnętrze zdewastowanej kostnicy (fot. A. Grochowska)
Photo 44. Lesica – interior of the devastated morgue

Fot. 45. Pozostałości po starodrzewiu na cmentarzu w Boboszowie – czerwiec 2006 r.
(fot. A. Zaręba)

Photo 45. Remains after old-growth trees at the cemetery in Boboszów – June 2006

Fot. 46. Granica cmentarza w Boboszowie – maj 2006 r. (fot. A. Zaręba)

Photo 46. Boundary of the cemetery in Boboszów – May 2006

8. Podsumowanie i wnioski

Cmentarze przy obiektach sakralnych ulegają pogłębiającym się w ostatnim czasie niekorzystnym tendencjom. W znacznej części są one objawem zaniedbania. Często brakowi właściwej opieki towarzyszy niewiedza, która objawia się nieodpowiedzialnymi działaniami modernizacyjnymi lub konserwującymi. Takie działania doprowadziły między innymi do obumarcia starych lip w Lesicy. Przykład zniszczenia cmentarza w Lesicy jest dowodem na to, że brak nadzoru nad starymi miejscami pochówków i, co za tym idzie, przedwojennymi nagrobkami prowadzi do samowoli i niszczenia regionalnego dziedzictwa kulturowego. Należałoby zatem jak najszybciej podjąć działania, by przywrócić tym miejscom najpierw szacunek, a następnie przystąpić do ich zabezpieczenia i odbudowy.

W wielu przypadkach nieumiejętność prowadzi do niszczenia charakterystycznych, wykształconych form cmentarzy. Zatracany jest ich tradycyjny charakter. Wprowadzane są elementy obce – nowe typy ogrodzeń, furty, bramy, często o charakterze przypadkowym czy nawet prowizorycznym. Roślinność jest pozbawiona pielęgnacji i w rezultacie dziczeje. Zniszczenia, jakim uległy analizowane cmentarze, są nieodwracalne. Nowe, wprowadzone po wojnie elementy ich urządzenia, będące nośnikami obcej dla regionu kultury materialnej, zaburzyły pierwotny krajobraz. Cmentarze stanowią ważny element naszej tradycji. Ważne jest, aby podtrzymywać typowe, właściwe dla rejonu, sposoby dekoracji miejsc kultu. Utrzymanie regionalnego charakteru cmentarzy stanowi o naszej tożsamości.

Celem opracowania było przedstawienie charakterystyki krajobrazu cmentarzy w Boboszowie, Gniewoszowie, Kamieńczyku i Lesicy. Badania zawierają szczegółową inwentaryzację elementów przyrodniczych i antropogenicznych cmentarzy w kontekście uwarunkowań naturalnych i historyczno-kulturowych. Analiza przestrzeni cmentarnej opierała się na jej uwarunkowaniach prawno-administracyjnych i społeczno-kulturowych. Na podstawie wykonanych analiz wysnuto następujące wnioski:

1. Wszystkie omawiane cmentarze znajdują się w centralnej części miejscowości, blisko zabudowań mieszkalnych, w pobliżu głównej dla wsi drogi. Największa odległość miejsca pochówku od terenów mieszkalnych jest w Lesicy i wynosi około 100 m. Jest on również najdalej położony od głównej drogi (ok. 200 m). Cmentarze w Boboszowie, Gniewoszowie i Kamieńczyku posiadają wejścia bezpośrednio z drogi. Teren cmentarza i kościoła stanowi integralną część wsi, powiązaną z główną drogą. W ich bezpośrednim sąsiedztwie nie wyznaczono placów postojowych, parkingowych dla okolicznych mieszkańców lub gości.

2. Wszystkie cztery cmentarze są ogrójcami. Ich lokalizacja ma więc ścisły związek z budynkiem kościoła. Cmentarze przylegają do kościołów od strony północno-zachodniej w Boboszowie i Kamieńczyku, północnej – w Lesicy, natomiast

w Gniewoszowie cmentarz otacza budynek świątyni. Powierzchnie są niewielkie i wynoszą około 0,2 ha. Miejsca pochówków położone są na wzniesieniu, ponad zabudowę wsi. Historycznie uwarunkowana lokalizacja związana jest z właściwym poszanowaniem miejsca pochówku zmarłych i nadawania im wysokiej rangi. Współczesne przepisy¹⁹ podtrzymują tradycję wyznaczania terenów przeznaczonych na cmentarze na wzniesieniach, uzasadnione jest to również odpowiednim wpływem wód powierzchniowych.

3. Granice cmentarzy w Gniewoszowie, Kamieńczyku i Lesicy wyznaczają ogrodzenia, które wyodrębniają je z otaczającej przestrzeni i zapewniają im ochronę. Stanowią granicę między dwoma światami – żywych i umarłych oraz strefami *sacrum* i *profanum*. Ogrodzenia w analizowanych przykładach różnią się materiałem, z którego zostały wykonane, wysokością i stanem zachowania. Ostatni z wymienionych czynników wpływa na formę kompozycji, bezpieczeństwo obiektu i pierwsze wrażenie odwiedzającego – ogrodzenie to detal, element kompozycji przestrzennej, który powinien być dostosowany do charakteru i stylu miejscowej architektury. Cmentarz w Gniewoszowie jest otoczony kamiennym murem, którego część przykryta jest blachą. Ogrodzenie jest niepełne od strony południowo-wschodniej. Miejsce pochówku w Lesicy otoczone jest również kamiennym murem, wzniesionym przed XVIII w. i wyremontowanym w 2005 r. Ogrodzenie cmentarza w Kamieńczyku, wykonane z kołków i nieobrzuanych desek, jest zniszczone na niewielkim odcinku, natomiast cmentarz w Boboszowie, jako jedyny, jest nieogrodzony.

4. Główne wejście na teren zespołu cmentarno-kościelnego, które najczęściej jest jedynym, powinno zostać odpowiednio podkreślone poprzez bramę i zakomponowaną w bezpośrednim jej sąsiedztwie zieleń. Drewniana brama w Kamieńczyku jest spójna pod względem formy i materiału z budynkiem kościoła. Kamienny mur i bramy zwieńczone łukiem, otaczające cmentarz w Lesicy, są elementem dobrze wpisującym się w okoliczny krajobraz. Właściwy również wydaje się być zastosowany tu materiał. Natomiast forma i materiał zastosowane przy odnowieniu bramy prowadzącej na teren cmentarza w Gniewoszowie nie zapewniają spójności architektonicznej. Nie nawiązują również do tradycji miejsca. W analizowanych miejscowościach przy pracach porządkowych, konserwacyjnych lub rewitalizacyjnych należy zwrócić szczególną uwagę na stan zachowania i ujednolicenie formy architektonicznej oraz materiału ogrodzenia i bram.

5. Bryła kościoła, ogrodzenie cmentarza oraz sylwetki wysokich drzew stanowią kulturową dominantę w krajobrazie. Są widoczne nie tylko z obszaru wsi, ale również z okolicznych wzgórz. Sylwetki drzew otaczających cmentarz w Kamieńczyku symbolizują z daleka miejsce chowania zmarłych. Wzbogacają również lokalne panoramy widokowe, kontrastując z krajobrazem przyległych łąk, pól i zabudowań. W Boboszowie 32 drzewa okalające cmentarz według inwentaryzacji z 1999 r. [Karta Cmentarza w Boboszowie 1999] zostały usunięte, ponieważ ich system korzeniowy kruszył mur ogrodzeniowy cmentarza. Świadectwem ich obecności są pnie przy ogrodzeniu. Cmentarz w Gniewoszowie także pozbawiony jest roślinności. W tym przypadku wpływa to korzystnie na czytelne rozplanowanie układu kompozycyjnego kwater. W Kamieńczyku świerki rosną wzdłuż całej długości ogrodzenia. Część świerków znajduje się jednak

¹⁹ Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 25 sierpnia 1959 r. w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze (Dz. U. z 1959 r., Nr 52. Poz. 315), § 4.1.

w złym stanie zdrowotnym. Po rosnących w Lesicy parę lat temu lipach i jesionach nie pozostał żaden ślad. W komponowaniu i doborze gatunkowym roślinności cmentarnej ważne jest jej znaczenie symboliczne i kulturowe. Starodrzewie wpływa pozytywnie nie tylko na kształtowanie się dominanty w panoramach widokowych, jest również istotnym elementem układu kompozycyjnego cmentarzy, podkreśla główne wejścia, stanowi element uzupełniający i dopełniający ogrodzenie lub po prostu akcentuje miejsca pochówku osób ważnych dla lokalnej społeczności. Układ pozostałej roślinności powinien być spójny z układem komunikacyjnym oraz kompozycją rozplanowania kwater.

6. Układ kompozycyjny cmentarzy w Boboszowie, Lesicy i Kamieńczyku jest nieczytelny. Nie można stwierdzić, jak pierwotnie rozplanowano przebieg ciągów pieszych i czy w ogóle je wytyczono. Czytelność układów cmentarzy zatarta została przez roślinność i człowieka. Jedynie w Gniewoszowie kompozycja jest uporządkowana. Ścieżka otaczająca budynek kościoła i owalny kształt cmentarza tworzą dosyć przejrzysty układ przestrzenny.

7. W obrębie pól grzebalnych brak jakichkolwiek wydzieleni czy to ogrodzeniem, czy roślinnością. Nie ma kulturowych nakazów co do miejsca grzebania zmarłych. Na cmentarzach w Lesicy, Gniewoszowie i Boboszowie przestrzegany jest jednak dawny wymóg tworzenia osobnych miejsc na dziecięce groby. Na cmentarzach w Lesicy i Gniewoszowie widać podział pola grzebalnego na część polską i niemiecką. Daty na nagrobkach w Kamieńczyku, Lesicy i Gniewoszowie wskazują, które części pola grzebalnego zagospodarowywano pod kolejne pochówki, czyli wyznaczają kierunek rozszerzania się cmentarza.

8. W pierwszych latach po wojnie – największej dewastacji uległy cmentarze w Gniewoszowie i Boboszowie, na których przekopano groby i zlikwidowano znaczną część nagrobków niemieckich. W porównaniu z Gniewoszowem i Boboszowem cmentarz w Kamieńczyku zaskakuje dobrym stanem zachowania całego założenia. Wydaje się, że do jego zniszczenia przyczyniła się nie tyle świadoma działalność człowieka, co upływ czasu.

9. Powojenne decyzje związane z dewastacją niemieckich miejsc pochówków można uznać za karygodne. Doprowadziły one do pozbawienia cmentarzy należnego im szacunku. Uzyskany po przekopaniu grobów i likwidacji nagrobków niemieckich teren przeznaczono pod pochówki polskie. Wprowadzono nowe elementy wystroju przestrzeni cmentarnej. Zachowane, niezniszczone niemieckie nagrobki mają oryginalne formy, wykonane zostały z piaskowca i granitu. Formy pomników nagrobnych stawianych w Lesicy, Gniewoszowie i Boboszowie po 1945 r. niczym nie różnią się od tych spotykanych na nowych, powojennych, cmentarzach w regionie i we Wrocławiu.

9. Piśmiennictwo

- Baniukiewicz E., 1994. Pojęcie cmentarza. Działania konserwatorskie, [w:] Ochrona cmentarzy zabytkowych, Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa.
- Berendt E., 1995. Rzeźba ludowa na Dolnym Śląsku, Wrocław.
- Czapliński M., Kaszuba E., Wąs G., Żerelik R., 2007. Historia Śląska, Wrocław.
- Czechowicz B., 2003. Kaplice w dawnym Hrabstwie Kłodzkim, Wyd. Werk, Wrocław.
- Europejska Konwencja Kulturalna, 19.12.1954 r., Paryż (ratyfikowana przez Polskę 16.11.1989 r.), Dz. U. 1990, nr 8, poz. 44.
- Florek M., 1995. Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce. Województwo tarnobrzesckie, Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa.
- Gładkiewicz R. (red.), 1998. Kłodzko dzieje miasta, Kłodzko.
- Harasimowicz J., 1990. Stosunki wyznaniowe na Ziemi Kłodzkiej w okresie reformacji i ich wpływ na sztukę kościelną regionu, [w:] Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej, t. 3, Wyd. Muzeum Ziemi Kłodzkiej, Kłodzko.
- Hauser Z., 1998. Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawnej Małopolski Wschodniej, [tu:] Tom I, Województwo stanisławowskie, Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.
- Herzig A., Ruchniewicz M., 2006. Dzieje Ziemi Kłodzkiej, Hamburg– Wrocław.
- Imman L., 1990. Drewniane budownictwo sakralne na terenie Ziemi Kłodzkiej, [w:] Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej, t. 3, Wyd. Muzeum Ziemi Kłodzkiej, Kłodzko.
- Kaczmarek J., 2002. Nekropolie jako przestrzeń kultury, [w:] Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne, pod red. E. Orłowskiej, Wrocław.
- Kalinowski A., 2001. Cmentarze. Ewolucja przepisów w kościelnym ustawodawstwie kodeksowym XX wieku, Wyd. Bernardinum, Pelplin.
- Kieres E., Szarapo E., 1999a. Karta Cmentarza w Boboszowie, 21.08.1999.
- Kieres E., Szarapo E., 1999b. Karta Cmentarza w Gniewoszowie, 21.08.1999.
- Kieres E., Szarapo E., 1999c. Karta Cmentarza w Kamieńczyku, 21.08.1999.
- Kieres E., Szarapo E., 1999d. Karta Cmentarza w Lesicy, 21.08.1999.
- Koćwin L., 2002. Polacy i Niemcy na Ziemi Kłodzkiej 1991–2000: pamięć, teraźniejszość, przyszłość, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Kopaliński W., 1995. Słownik symboli, Wyd. Oficyna wydawnicza Rytm, Warszawa.
- Kulbuszewski J., 1996. Cmentarze, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Majdecka-Strzeżek A., 2003. Zieleń obiektów sakralnych w Polsce – tradycja i współczesność, [w:] Ogrody przyświątynne i klasztorne. Rekonstrukcja, rewaloryzacja, pielęgnacja, pod red. F. Gospodarczyka, Materiały z seminarium naukowego zorganizowanego przez: Stowarzyszenie „Ogrody Dolnośląskie”, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, Akademię Rolniczą we Wrocławiu, Wrocław.
- Małachowicz E., 1993. Cmentarz na Rossie w Wilnie, Wyd. Ossolineum, Wrocław.
- Małachowicz E., 1996a, Krajobraz i architektura cmentarzy wileńskich, Wyd. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa.

- Małachowicz E., 1996b, Wilno, dzieje, architektura, cmentarze, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Maraśkiewicz J., 1995. Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce. Województwo białsko-podlaskie, Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa.
- Mazurski K., 1996. Ziemie Kłodzka. Część południowa, Wyd. Oficyna Wydawnicza Sudety, Wrocław.
- Michałowski A., 1998. Krajobraz pisany kamieniami, [w:] Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawnej Małopolski Wschodniej. Tom I. Województwo stanisławowskie, pod red. Z. Hausera, Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.
- Michałowski A., 2002. Ochrona zabytkowych cmentarzy w Polsce. Krajobraz pisany kamieniami, [w:]: Materiały z I Ogólnopolskiej konferencji „Nekropolie, kirkuty, cmentarze” Szczecin 13 czerwca 2002, Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.
- Mitkowska A., Siewniak M., 1998. Tezaurus sztuki ogrodowej, Wyd. Rytm, Warszawa.
- Nicieja S., 2001. Cmentarz Łyczakowski w fotografii Krzysztofa Hejke, Wyd. Rytm, Warszawa.
- Nicieja S., 1989. Cmentarz Łyczakowski we Lwowie, Wyd. Ossolineum, Wrocław.
- Niemirski W. (red.), 1973. Kształtowanie terenów zieleni, Wyd. Arkady, Warszawa.
- Oniszczyk-Awiżeń K., 2004, O rodzie von Tschirnhaus, <http://mojabrama.pl/ArchiwumGazety/Rok2005/Nr04/HistoriaZiemiklodzkiej?v=v3h> (Data pobrania: 2006-04-02).
- Oppenheim A.N., 1992. Questionnaire design, interviewing and attitude measurement. London, UK: Pinter Publishers.
- Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 25 sierpnia 1959 r. w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze (Dz. U. z 1959 r. Nr 52, poz. 315).
- Rozporządzenie Ministrów Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska oraz Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 20 października 1972 r. w sprawie urządzania cmentarzy, prowadzenia ksiąg cmentarnych oraz chowania zmarłych (Dz. U. 1972 r. Nr 47 poz. 299), § 2.3.
- Rudkowski T., 2006. Cmentarz Powązkowski w Warszawie, Wyd. Ossolineum, Warszawa
- Rybka-Ceglecka I., 1997. Studium środowiska kulturowego gminy Międzyzlesie. Opracowanie dla Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, t. 1, Wrocław.
- Staffa M. (red.), 1992. Słownik geografii turystycznej Sudetów. Tom XIV. Góry Bystrzyckie i Góry Orlickie, wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa-Kraków.
- Szerszeń E., 1994. Rola cmentarzy w kulturze narodu, [w:] Ochrona cmentarzy zabytkowych, Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.
- Szerszeń E., 1994a. Monografie cmentarzy, [w:] Ochrona cmentarzy zabytkowych, Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.
- Śledzikowski T., 1995. Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce. Województwo bielsko-bialskie, Wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa.
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz. U. z 1959 r. Nr 11 poz. 62 z późniejszymi zmianami).

PRZEMIJAJĄCE KRAJOBRAZY – PRZYKOŚCIELNE CMENTARZE GMINY MIĘDZYLESIE

Streszczenie

Niniejsza publikacja była wynikiem analiz: historycznych, przyrodniczych i funkcjonalno-przestrzennych cmentarzy w gminie Międzylesie. W monografii scharakteryzowano krajobraz kulturowy miejsc pochówku w Boboszowie, Gniewoszowie, Kamieńczyku i Lesicy, miejscowościach należących do gminy Międzylesie i położonych na obszarze Gór Bystrzyckich. Cmentarze zostały zlokalizowane w niewielkiej odległości od siebie i powstały w różnych okresach historycznych. Cmentarz w Kamieńczyku założony został w XVI w., w Lesicy – w XVII, w Gniewoszowie – w XVIII wieku Cmentarz w Boboszowie powstał najpóźniej – na przełomie XVIII i XIX wieku.

Prace badawcze oparto przede wszystkim na badaniach terenowych, w ramach których przeprowadzono inwentaryzację elementów małej architektury (drogi, ogrodzenia, bramy, schody, mury oporowe, pozostałości po rzeźbach), elementów przyrodniczych oraz budynków. Szczegółowym analizom poddano lokalizację cmentarzy oraz ich urządzenie: ogrodzenia i bramy, drogi i ścieżki, rozmieszczenie kwater, wygląd mogił i nagrobków. Zbadano charakter rozplanowania cmentarzy, ich czytelność kompozycyjną i stan zachowania. Celem analiz było powstanie kompleksowej pracy naukowej stanowiącej podstawę do dalszych działań projektowych. Obiekty badawcze wybrano losowo, jednak łączyła je wspólna cecha – każdy z nich został na przestrzeni lat w jakiś sposób zdewastowany, bądź w wyniku zaniedbań, nieprzemyślanych działań konserwatorskich, bądź też celowych zniszczeń. Często brakowi właściwej opieki towarzyszyła niewiedza, która objawia się nieodpowiedzialnymi działaniami modernizacyjnymi lub konserwującymi.

W pracy starano się usystematyzować informacje o miejscach pochówków w Boboszowie, Gniewoszowie, Kamieńczyku i Lesicy oraz przedstawić aktualny sposób ich zagospodarowania. Myślą przewodnią była troska o obecne formy użytkowania cmentarzy oraz o zatrzymanie negatywnych zmian zachodzących w ich obrębie i najbliższym otoczeniu. Małe cmentarze wiejskie należą do tych miejsc, które sukcesywnie giną z naszych krajobrazów, dlatego też wykonane analizy i prace dokumentacyjne, szczególnie te związane z dewastacją, wydają się mieć istotne znaczenie dla ochrony tych miejsc.

Słowa kluczowe: cmentarz, krajobraz, gmina Międzylesie, inwentaryzacja

EPHEMERAL CHURCH LANDSCAPES CEMETERIES OF THE MIĘDZYLESIE COMMUNE

Summary

This publication was a result of the works focusing on historical, natural and functional-spatial analyses of the cemeteries in Międzylesie Commune. The monograph characterizes cultural landscape of the burial places in Boboszków, Gniewoszków, Kamieńczyk and Lesica, settlements within the Międzylesie Commune, situated in the Bystrzyckie Mountains area. The cemeteries were located in small distance from one another and were created in different historical periods. The cemetery in Kamieńczyk was established in the 16th century, in Lesica – in the 17th, in Gniewoszków – in 18th. The cemetery in Boboszków was founded at the latest – at the turn of 18th and 19th century.

The research was based mostly on field studies, in frames of which an inventory of small architecture elements (roads, fencings, gates, stairs, retaining walls, remnants after sculptures), natural elements and buildings was made. Detailed analyses concerned location of the cemeteries and their arrangement: fencings and gates, roads and footpaths, quarters dispersion, appearance of graves and tombstones.

Studied was the character of cemeteries layout, their compositional legibility and preservation. The purpose of the analyses was a complex scientific work constituting a basis for further design actions. The analyzed cemeteries were chosen randomly, however one feature was in common – throughout the years each of them had been devastated in some way, either as a result of negligence, unthoughtful conservatory activities or intentional damage. Often the lack of proper care was accompanied by unknowingness, which reveals as irresponsible modernization or conservation actions.

In this paper an effort was made to systemize the information on burial places in Boboszków, Gniewoszków, Kamieńczyk and Lesica, and to present the up-to-date way of their land management. The leading idea of this study was a concern for the current forms of the cemeteries use and to halt the negative changes happening within their grounds and the nearest surroundings. Small village cemeteries belong to the places which constantly disappear from our landscapes, that is why preparation of an analysis and documentation works, especially these connected with devastation, seems to be of very great importance for protection of these places.

Key words: cemeteries, landscape, Międzylesie Commune, inventorying